

ÖLANDS KYRKOR

INLEDNING

AV

RAGNHILD BOSTRÖM

SVERIGES KYRKOR

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

PÅ UPPDR. AV K. VITT. HIST. O. ANT. AKAD.

UTGIVET AV SIGURD CURMAN

OCH ARMIN TUULSE

ÖLAND

BAND I. HÄFTE 1.

INLEDNING

AV

RAGNHILD BOSTRÖM

SVERIGES KYRKOR

föreligger i följande delar 1966:

- BLEKINGE.** (22) Band I, h. 1. *Östra härad*. Pris 13 kr.
" (36) Band I, h. 2. *Medelsta härad*. Med register till Bd I. Pris 14 kr.
" (51) Band II, *Bräkne och Listers häraden*. Med register till Bd II. Pris 13 kr.
" (59) Band III, h. 1. *Fredrikskyrkan i Karlskrona*. Pris 5 kr.
" (65) Band III, h. 2. *Trefaldighetskyrkan eller Tyska kyrkan i Karlskrona*. Pris 8 kr.
" (86) Band III, h. 3. *Amiralitetskyrkan i Karlskrona*. Med register till Bd III. Pris 25 kr.
" (85) Band IV, h. 1. *Ronneby*. Pris 25 kr.
" (87) Band IV, h. 2. *Karlshamn*. Pris 17:50 kr.
" (93) Band IV, h. 3. *Sölvesborg*. Med register till Bd IV. Pris 40 kr.
" (90) Band V, h. 1. *Översikt av landskapets kyrkokonst*. Pris 30 kr.
" (106) Band V, h. 2. *Generalregister till Blekinge*. Bd I—V. Pris 15 kr.
- BOHUSLÄN.** (57) Band I, h. 1. *Västra Hisings härad*. Pris 8 kr.
" (104) Band I, h. 2. *Inlands Södra härad, sydvästra delen*. Pris 25 kr.
" (95) Band II, h. 1. *Inlands Nordre härad, södra delen*. Pris 25 kr.
- DALARNE.** (6) Band I, h. 1. *Leksands och Gagnefs tingslag*. Pris 4:50.
" (9) Band I, h. 2. *Falu domsagas norra tingslag*. Pris 12 kr.
" (37) Band I, h. 3. *Falu domsagas södra tingslag*. Med register till Bd I. Pris 16 kr.
" (52) Band II, h. 1. *Falun*. Pris 12:50.
- DALSÅN.** (34) Band I, h. 1. *Sundals härad*. Pris 10 kr.
- GOTLAND.** (3) Band I, h. 1. *Lummelunda ting* (utom Tingstäde). Pris 4 kr.
" (21) Band I, h. 2. *Lummelunda ting* (Tingstäde). Pris 5:50.
" (31) Band I, h. 3. *Bro ting*. Pris 12 kr.
" (33) Band I, h. 4. *Endre ting*. Pris 12 kr.
" (35) Band I, h. 5. *Dede ting*. Med register till Bd I. Pris 10 kr.
" (42) Band II, *Rute Setting*. Med register till Bd II. Pris 16 kr.
" (54) Band III, *Hejde setting*. Med register till Bd III. Pris 26 kr.
" (61) Band IV, h. 1. *Lina ting*. Pris 12 kr.
" (66) Band IV, h. 2. *Halla ting, norra delen*. Pris 18 kr.
" (68) Band IV, h. 3. *Halla ting, södra delen*. Pris 20 kr.
" (84) Band IV, h. 4. *Kräklinge ting, nordvästra delen*. Pris 25 kr.
" (97) Band IV, h. 5. *Kräklinge ting, sydöstra delen*. Pris 34 kr.
" (101) Band IV, h. 6. *Tillägg, rättelser samt register till Bd IV*. Pris 15 kr.
" (105) Band V, h. 1. *Garde ting, södra delen*. Pris 25 kr.
- GÄSTRIKLAND.** (39) H. 1. *Gävle stads kyrkor*. Pris 10 kr.
" (44) H. 2. *Landskyrkorna*. Med register. Pris 17 kr.
- HÄRJEDALEN.** (91) Band I, h. 1. *Svegs tingslag, nordvästra delen*. Pris 23 kr.
" (103) Band I, h. 2. *Svegs tingslag, södra delen*. Pris 15 kr.
" (107) Band I, h. 3. *Svegs tingslag, östra delen samt register till Bd I*. Pris 20 kr.
- MEDELPADE.** (30) H. 1. *Njurunda och Sköns tingslag samt Sundsvalls stad*. Pris 10 kr.
" (47) H. 2. *Indals, Ljustorps och Västra Domsagas tingslag*. Med register. Pris 16 kr.
- NÄRKE.** (46) Band I, h. 1. *Örebro stads kyrkor*. Pris 12 kr.
" (63) Band I, h. 2. *Örebro härad*. Pris 20 kr.
" (92) Band I, h. 3. *Glanshammars härad, sydvästra delen*. Pris 41 kr.
- SKÅNE.** (38) Band I, h. 1. *Kävlinge kyrkor i Harjagers härad*. Pris 2:50.
" (96) Band II, h. 1. *Luggude härad, sydvästra delen*. Pris 38 kr.
- SMÅLAND.** (48) Band I, *Jönköpings och Huskvarna kyrkor*. Med register till Bd I. Pris 12 kr.
- STOCKHOLM.** (17) Band I, h. 1. *Storkyrkan*. 1. *Församlingshistoria*. Pris 11 kr.
" (24) Band I, h. 2. *Storkyrkan*. 2. *Byggnadshistoria*. Pris 15 kr.
" (25) Band I, h. 3. *Storkyrkan*. 3. *Inredning och inventarier*. Med register till Bd I. Pris 20 kr.
" (28) Band II, h. 1. *Riddarholmskyrkan*. 1. *Byggnadshistoria*. Pris 20 kr.
" (45) Band II, h. 2. *Riddarholmskyrkan*. 2. *Fast inredning, inventarier och gravminnen*. Med register till Bd II. Pris 38 kr.
" (5) Band III, h. 1. *Kungsholms kyrka*. Pris 4:50.
" (10) Band III, h. 2. *Hedvig Eleonora kyrka*. Med register till Bd III. Pris 14 kr.
" (26) Band IV, h. 1. *Jakobs kyrka*. 1. *Församlingshistoria*. Pris 13 kr.
" (32) Band IV, h. 2. *Jakobs kyrka*. 2. *Konsthistoria*. Pris 13 kr,
" (40) Band IV, h. 3. *Johannes kapell och kyrka. S:t Stefans kapell*. Med register till Bd IV. Pris 10 kr.
" (20) Band V, h. 1. *Adolf Fredriks kyrka*. Pris 12:50.
" (55) Band V, h. 2. *Gustav Vasa kyrka*. Pris 5:50.
" (60) Band V, h. 3. *Matteus kyrka*. Pris 4 kr.
" (23) Band VI, h. 1. *Klara kyrka*. 1. *Församlingshistoria*. Pris 12 kr.
" (27) Band VI, h. 2. *Klara kyrka*. 2. *Konsthistoria*. Med reg. till Bd VI. Pris 12 kr.
" (41) Band VII, h. 1. *Maria Magdalena kyrka*. Pris 12 kr.
" (56) Band VII, h. 2. *Katarina kyrka*. Pris 16 kr.
" (89) Band VII, h. 3. *Sofia kyrka*. Pris 12:50.
" (49) Band VIII, h. 1. *Bromma kyrka och Västerledskyrkan*. Pris 6 kr.
" (83) Band VIII, h. 2. *Spånga och Hässelby kyrkor*. Pris 26 kr.
" (102) Band VIII, h. 3. *Brännkyrka, S. Sigrifs och Enskede kyrkor*. Med reg. till Bd VIII. Pris 25 kr.
" (53) Band IX, h. 1. *Skeppholmskyrkan*. Pris 10 kr.

(Forts. på omslagets 3:e sida)

KYRKOR PÅ ÖLAND

INLEDNING

ÖVERSIKT AV DE SKRIFTLIGA KÄLLORNA

av

RAGNHILD BOSTRÖM

SVERIGES KYRKOR
KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 108. ÖLAND BAND I:1

*på uppdrag av Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
utgivet av Sigurd Curman † och Armin Tuulse*

GENERALSTABENS LITOGRAFISKA ANSTALTS FÖRLAG
STOCKHOLM 1966

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
STATENS HUMANISTISKA FORSKNINGSRÅD

ESSELTE AB
STOCKHOLM 1966

Manuskriptet till det häfte av SVERIGES KYRKOR, som nu framlägges, det första som är ägnat Ölands kyrkor, har granskats av SIGURD CURMAN innan han, verksam in i det sista, avled den 14 februari 1966. Ännu några häften kommer att utges, i vilkas redigering den bortgångne deltagit. Därefter kommer det stora, av SIGURD CURMAN och JOHNNY ROOSVAL begynta och målmedvetet fortsatta inventeringsverket att fullföljas under ledning av undertecknade, vilka av Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien erhållit detta ansvarsfulla uppdrag. Det skall därvid vara oss angeläget att föra företaget vidare i enlighet med den målsättning, som angavs redan av de första utgivarna, nämligen att *genom klar och utförlig beskrivning, noggranna uppmätningar och goda fotografier, byggnadshistorisk analys och historisk dokumentation för nutid och eftervärld skildra och förklara de svenska kyrkorna och deras inventarier*. Med varm uppskattning av initiativtagarnas vetenskapliga och organisatoriska insatser skall vi med Akademiens stöd söka bringa det stora, för vården och kunskapen om vårt svenska kulturarv så väsentliga företaget närmare sin fullbordan inom ramen för de resurser, som Statens humanistiska forskningsråd ställer till förfogande. Med denna föresats vet vi att vi uppfyller SIGURD CURMANS angelägna önskan och med denna föresats vill vi också inför hans minne ge uttryck för vår beundran och tacksamhet.

Stockholm i juni 1966

STEN KARLING

ARMIN TUULSE

PER-OLOF WESTLUND

FÖRFATTARENS FÖRORD

När SVERIGES KYRKOR nu börjar publicera kyrkorna i ett hittills ej behandlat landskap, Öland, sker det med en volym, som avviker från de vanliga. Studiet av öns kyrkor förutsätter nämligen arkivforskning i ovanligt hög grad, emedan endast en liten del av kyrkorna äro bevarade till våra dagar.

För att inte läsaren skulle stå alltför villrådlig inför de många sanningsvittnen, som ritade av eller beskrev kyrkorna medan de ännu voro något så när oförändrade, önskade de båda ursprungliga utgivarna av Sveriges Kyrkor, SIGURD CURMAN och JOHNNY ROOSVAL, att Ölandsvolymerna skulle inledas med ett häfte, i vilket källorna — arbetsredskapen — presenterades. Därigenom skulle läsaren lättare kunna följa med i försöken att på papperet åter bygga upp de märkliga öländska helgedomarna.

Några här behandlade märkesmän inom den antikvariska forskningen i gångna tider ha tidigare behandlats av bl. a. HENRIK SCHÜCK, VILHELM GÖDEL och BROR OLSSON. De äro också nämnda i våra uppslagsverk, som ofta bygga på CHRISTOPHER EICHHORNs artiklar i Nordisk Familjeboks båda första upplagor. Det finns emellertid en rad amatörforskare, vilka endast äro nämnda helt kort, om de över huvud gå att finna i gängse litteratur. I de studier av Ölands kyrkor, som jag ägnat en följd av år, har jag under arbetets gång blivit väl förtrogen med sådana förtjänstfulla samlare som exempelvis Petrus Frigelius, N. I. Löfgren, J. Wallman och H. A. R. Sidén.

Den följande översikten har till uppgift att granska den långa raden av forskare, utan vilkas trägna arbete det skulle vara omöjligt att bilda sig en uppfattning om den kyrkliga konsten på Öland i flydda tider.

Denna presentation hade ej kunnat genomföras utan stort tillmötesgående från berörda bibliotek och arkiv. Främst vill jag uttala min stora tacksamhet till fil. doktorerna HARALD BOHRN, STEN LUNDWALL och WILHELM ODELBERG samt professor CARL IVAR STÅHLE, vilken senare generöst granskat och kompletterat beskrivningen av de s. k. Rannsakningarna. Det komplicerade arbetet att orientera mig i Mandelgrenska samlingen, Lund, underlättades i hög grad tack vare professor OSCAR REUTERSVÄRD, docent SVEN SANDSTRÖM, amanuens SOLVEIG HÅKANSON och fil. lic. BENGT ÅKE KIMBRÉ.

Slutligen vill jag tacka de båda översättarna, ALBERT READ och SIGRID VON NOSTITZ, vilka med stort intresse utfört de från Sveriges Kyrkors vanliga uppgifter avvikande uppdragen.

Stockholm i juni 1966

RAGNHILD BOSTRÖM

FÖRKORTNINGAR ANVÄNDA I DETTA HÄFTE

Övriga förekommande förkortningar i överensstämmelse med
förkortningsregistret i Nordisk Familjebok, 3:e uppl.

- AHLQVIST = Abraham Ahlqvist, Ölands historia och beskrifning, D. 1—2, Calmar 1822—1827.
- AHLQVIST, Clerus = Clerus Calmariensis, Tjenstemän . . . uti Kalmar Stift . . . af Abraham Ahlqvist, III Häftet, Ordinarie Presterskapet på Öland, Kalmar 1841.
- AHLQVIST, Saml. = Abraham Ahlqvist, Anteckningar till Ölands historia och beskrifning, vol. I—VII. Ms sign. S. 84—S. 90, UUB.
- ATA = Antikvariskt-topografiska arkivet i VHAA, Sthlm.
- R. BOSTRÖM, Festskr.SK = Ragnhild Boström, J. H. Rhezelius' resedagböcker, Några randanmärkingar, i: Konsthistoriska studier tillägnade Sten Karling, Sthlm 1966, s. 59 ff.
- BSt = K. Byggnadsstyrelsens Kulturhistoriska byrås arkiv, Sthlm.
- dep. = deponerad, deposition.
- Domkap. = Kalmar domkapitel och dess arkiv, VaLA.
- ED handl. = K. Ecklesiastikdepartementets konseljhandlingar i RA.
- Fv = Fornvännen. Meddelanden från VHAA 1906—.
- GARDELL = Sölve Gardell, Gravmonument från Sveriges medeltid I—II, Gbg 1945—1946.
- HADORPH = Johan Hadorph, »Resanteckningar i Sverige och Seland», trol. 1671—1673. Ms sign. S. 30, UUB.
- HERDAM. = Bror Olsson, Kalmar stifts herdaminne 1—4, Kalmar 1947—1951.
- HILDEBRAND, Sv. Med. = Hans Hildebrand, Sveriges medeltid, Kulturhistorisk skildring 1—3, 1879—1903. 4. Register 1953.
- HÅKANSSON = Gunnar Håkansson, Öländska personminnen bevarade i äldre gravstenar, epitafier och andra kyrkliga föremål, Gbg 1942.
- IHRFORS = Eric Ihrfors, Oelandia sacra. Ms från 1891—1892, ATA.
- Inv. = inventarieförteckning, inventering.
- INV. 1829 = en på grund av en kgl. förordning 17/4 1828 företagen inventering av forntida minnesmärken i kyrkor och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevos i flera exemplar, varav en serie förvaras i resp. kyrkoarkiv, en serie i ATA.
- KB = K. Bibl., Sthlm.
- kh = kyrkoherde.
- KLB = Kalmar Läroverks Bibliotek (tidigare Gymnasiebiblioteket).
- KLM = Kalmar Läns museum och dess arkiv, Kalmar.
- KrA = K. Krigsarkivet, Sthlm.
- LINNÉ = Caroli Linnæi Öländska och gothländska Resa på Riksens och Ständernas befallning förrättad 1741. Sthlm o. Upps. 1745.
- LSt = K. Lantmäteristyrelsens arkiv, Sthlm.
- LUKI = Lunds Universitets Konsthistoriska Institution.
- LÖFGREN = Nils Isak Löfgren, Samlingar och Anteckningar till Ölands Historia och Beskrifning . . . Började i Maji månad år 1816. Författaren då på sitt 19de år. Skänkte till Abr. Ahlqvist. Återlämnade till samlaren af Enkefru Prostinnan Ahlqvist den 6 October 1857. Ms i ATA.
- LÖFGREN, Clerus, = N. I. Löfgren, Clerus Calmariensis. Tjenstemän . . . uti Kalmar stift . . . af N. I. Löfgren. I—II Häftena [Småland], Kalmar 1836 resp. 1839.
- MANDELGREN, Atlas = N. M. Mandelgren, Atlas till Sveriges odlingshistoria, Afdelning XI: Helgedomar. Häft. I—II, Sthlm 1883—1884.

VI

MANDELGREN, Fört. = Förteckning på de af N. M. Mandelgren samlade studier, teckningar och utkast till Atlas till Sveriges Odlings Historia, som . . . skänktes till Lunds kongl. universitet, Sthlm 1889.

MANDELGREN, Reseber. = N. M. Mandelgren, Reseberättelse 1848, ms i ATA.

MANDELGREN, Saml. = N. M. Mandelgrens i LUKI förvarade samlingar av teckningar, anteckningar, excerpter m. m.

ms = manuskript.

NordM = Nordiska Museet, Sthlm.

PB vis. = Linköpingsbiskopen Petrus Benedictis visitationsbok, utg. av K. H. Johansson 1954.

PROT. = protokoll.

RA = Riksarkivet, Sthlm.

RAÅ = Riksantikvarieämbetet, Sthlm.

RHEZELIUS F.b. 22, F.c. 1 t. o. m. F.c. 5 = ms av J. H. Rhezelius i KB med dessa signa. De långa titlarna återfinnas under *Otryckta källor*, s. 84—85.

RÄK. = räkenskaper.

SHM = Statens Historiska Museum, Sthlm.

sn = socken.

SNABBINV. = en preliminär inventering av de svenska kyrkornas föremålsbestånd av konst- och kulturhistoriskt värde, utförd under åren 1912—1932. Samtliga snabbinventeringslistor förvaras i ATA. Ett ex. har tillställts varje inventerad kyrka samt vederbörande domkap. — På Öland utfördes inventeringen av Anders Billow 1912—1921. Senare tillägg utförda av prästerna.

STEFFEN = Richard Steffen, Romanska småkyrkor i Östersjöländerna med särskild hänsyn till svenska förhållanden. Sthlm 1901.

ST.PROT. = sockenstämmoprotokoll.

SvK = Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium utg. på uppdrag av VHAA, Sthlm 1912—.

SvR Öl. = Sveriges runinskrifter, utg. av VHAA. Första bandet. Ölands runinskrifter granskade och tolkade af Sven Söderberg och Erik Brate. Sthlm 1900—1906.

TÖRNEWALL, F.m. 46 = ms i KB, sign. F.m. 46 med teckningar av Petrus Törnewall 1673. Se närmare *Otryckta källor*, s. 85.

TÖRNEWALL, S. 74 = ms i UUB, sign. S. 74 med teckningar av Petrus Törnewall 1673. Se närmare *Otryckta källor*, s. 86.

UFT = Upplands Fornminnesförenings Tidskrift, 1871—.

UUB = Uppsala Universitetsbibliotek.

VaLA = Landsarkivet, Vadstena.

WALLMAN, NordM = J. Wallman, Samlingar. Vol. II innehåller bl. a. Öland 1—3 (koncept till WALLMAN, Suppl. m. m.). Även andra vol. i samlingen innehålla material om Öland. Jfr *Otryckta källor*, s. 85.

WALLMAN, Suppl. = J. Wallman, Öländska och Gothländska Fornlemningar. Supplement till Hilfelings Dagbok I Häftet 1830. Ms i ATA (innehåller bl. a. renritningar till koncept i NordM).

VHAA = K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Sthlm.

vis. = visitation.

ÅHSTRAND = Petter Åhstrand, Beskrifning öfwer Öland, Besynnerligen det Norra Motet eller Fögderiet. Upps. 1768.

ÅHSTRAND-LÖFGREN = interfolierat exemplar i ATA av ÅHSTRAND med teckningar och anteckningar av N. I. Löfgren 1815—1817.

ÖBI = Ölandsbladet, Borgholm.

ÖIÅ = Överintendents Ämbetet (efter 1918 BST), Sthlm.

ÖIÅ skr. = skrivelser från ÖIÅ till K. Maj:t (inrikes-civildep.) i RA.

ÖLAND = Öland. Red.: B. Palm, L. Landin och O. Nordmark. D. 1—3, Kalmar 1948—1949.

I FÖRENING MED MÅTTUPPGIFTER

B = bredd, D = diameter, Dj = djup, H = höjd, L = längd. Sv. f. = svensk fot (29,7 cm). Samtliga mått äro, där ej annat anges, i cm.

Väderstrecken förkortas: N S Ö V.

Silverstämplar tydda enl. UPMARK och GSstplr.

Tennstämplar tydda enl. LÖFGREN, Tenn.

LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl = Blekinge	Jä = Jämtland	Up = Uppland
Bo = Bohuslän	La = Lappland	Vb = Västerbotten
Dr = Dalarna	Me = Medelpad	Vg = Västergötland
Ds = Dalsland	Nb = Norrbotten	Vr = Värmland
Go = Gotland	Nä = Närke	Vs = Västmanland
Gä = Gästrikland	Sk = Skåne	Ån = Ångermanland
Ha = Halland	Sm = Småland	Ög = Östergötland
Hr = Härjedalen	Sö = Södermanland	Öl = Öland
Hs = Hälsingland		

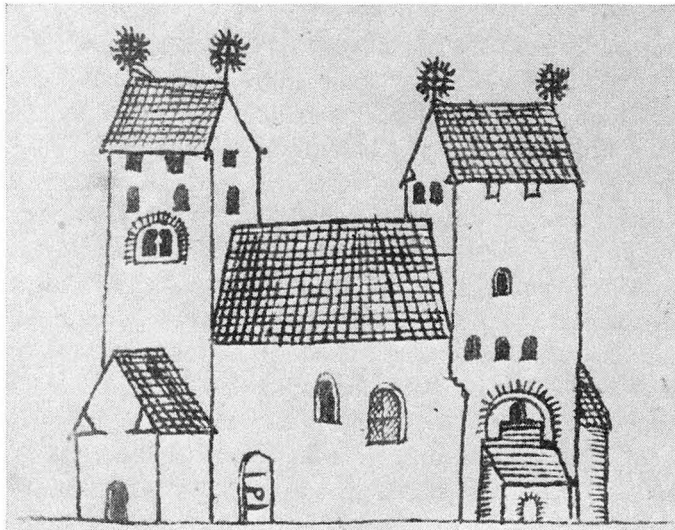

Fig. 1. Runstens kyrka (jfr fig. 19 o. 20). Bläckteckning av J. H. Rhezelius 1634. Ms, sign. F.c.5, s. 41, KB.

Runsten Church (cf. figs. 19, 20). Pen drawing by J. H. Rhezelius, 1634. The medieval church was demolished in 1835.

Die Kirche von Runsten (vgl. Fig. 19 u. 20). Tintenzeichnung von J. H. Rhezelius, 1634. — Die mittelalterliche Kirche wurde 1835 abgerissen.

ÖVERSIKT AV DE SKRIFTLIGA KÄLLORNA

Ölands kyrkor, vilka alla utom en voro uppförda under tidig medeltid, bevarades tämligen oförändrade under närmare 700 år. I slutet av 1700-talet inträdde emellertid en olycklig förändring härvidlag, och under loppet av endast något mer än 100 år raserades den största delen av Ölands märkliga skatt av medeltida kyrklig byggnadskonst. Kulmen nåddes under 1800-talets förra hälft. Den sista raseringen skedde så sent som 1871, då allt utom tornet i Högby kyrka revs (Tabellerna 1—3).

Av Ölands 33 sockenkyrkor från medeltiden återstår nu endast 7, och av 10 medeltida kapell finns nu blott två ruiner kvar. Tornen är det som bäst bibehållits. Tjugo medeltida kyrktorn resa sig ännu över Ölands alvar. De flesta tornkrönen äro visserligen ändrade till låga lanterniner, endast i två fall äro medeltida tornhuvar bibehållna.

Orsakerna till denna utveckling voro flera (s. 35), eftersläpningar i kyrkornas underhåll, den stigande folkmängden och den religiösa väckelsen. Kyrka efter kyrka breddades eller förlängdes, läktare byggdes in, ibland flera i samma kyrka, bredvid eller ovanför varandra. Pelare brötos ned, valv raserades och stora fönsterhål och breda portaler brötos upp i stället för medeltidens smala ljusöppningar och ingångar.

Denna öländska utveckling är på intet sätt unik i vårt land, tvärtom, det är egentligen endast Gotland som utgör ett lysande undantag från denna regel.

De bevarade byggnaderna eller byggnadsresterna är den enda säkra källan för vår kunskap. I andra ledet komma de skriftliga källorna. Dessa äro av två slag.

Kyrkoarkiven utgöra den ena gruppen. De finnas givetvis att tillgå även för andra landskaps kyrkor. För Ölands del äro de mycket sporadiskt bevarade. En del kyrkor ha sina protokolls- och räkenskapsböcker i behåll ända sedan 1500-talets slut (Kastlösa från 1596), andra åter ha endast enstaka volymer bevarade från 1700-talet och senare, beroende på eldsvådor (Ventlinge, Ås, Källa), krig eller andra orsaker (Böda, se nedan).

Kyrkböckerna förvaras numera (från 1899) i Vadstena landsarkiv. Dit inlevereras handlingar av mer än 100 års ålder med 10 års mellanrum från Östgöta- och Smålands-länen. Där förvaras också det forna Domkapitlets i Kalmar handlingar. En annan ytterst värdefull handskrift, den s. k. Petrus Benedictis visitation (PB VIS., se FÖRKORTNINGAR), som ingår i Linköpings Domkapitels äldre handlingar, förvaras också i Vadstena landsarkiv. Det är en samling inventeringsprotokoll från tiden 1590—1623, vilken på ett lyckligt sätt lämna oss upplysningar om kyrkornas inventarier före Kalmarkriget 1611—1613. Då rövades många dyrbarheter bort av danskarna, liksom även senare skedde under kriget 1676—1677, när de förenade danska och holländska flottorna opererade i öländska farvatten.

Kyrkoarkivalierna innehålla dock sällan egentliga beskrivningar av kyrkorna och deras inventarier, utan läsaren får i stället på egen hand försöka foga samman en bild av kyrkorna eller deras inredning med hjälp av kyrkböckernas strödda notiser.

Direkta beskrivningar och avbildningar däremot rymmas inom den andra huvudgruppen av källor, nämligen de reseanteckningar och andra samlingar, som i äldre tider, före den stora vandaliseringen, gjordes av ett stort antal lärda resenärer. Dylika finnas i så stort antal och är så pass utförliga, att de för vetenskapen utgör ett slags ersättning för den förlorade verkligheten, i den mån man över huvud kan tala om en sådan. I detta avseende är Öland betydligt lyckligare lottat än våra övriga landskap. Ingen annan del av vårt land har i äldre tider varit föremål för så många forskares intresse. Liksom i en förkänsla av Ölandskyrkornas blivande olyckliga lott började nämligen redan för 330 år sedan det beskrivningsverk, som nu i SVERIGES KYRKOR upplever ett slags fortsättning. Eftersom beskrivningen av Ölands kyrkor i så hög grad måste bygga på detta slag av källor, har det ansetts nödvändigt att inleda Ölandsvolymerna med en närmare presentation av dem.

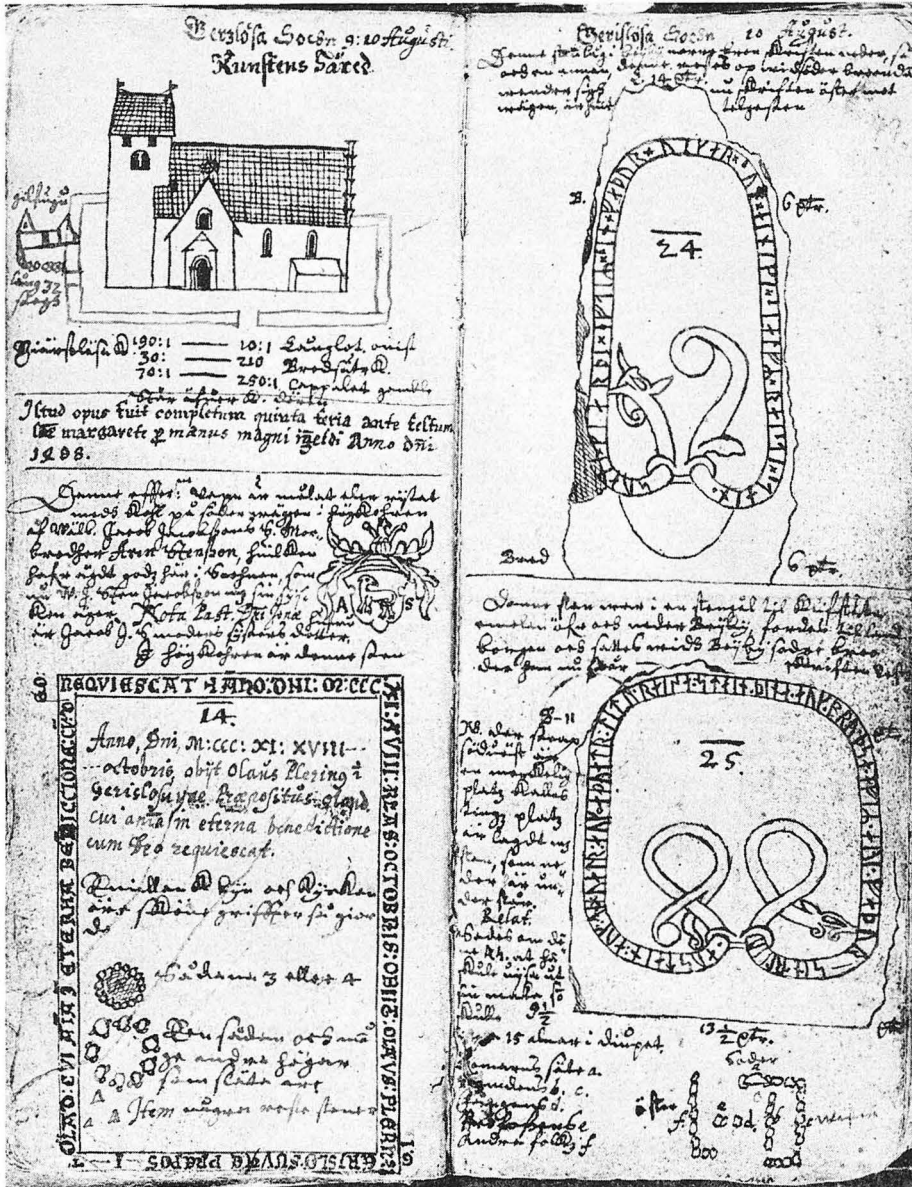

Fig. 2. Ett uppslag ur J. H. Rhezelius' resedagbok 1634 (något förminskat). Ms, sign. F.c.5, s. 48—49, KB. Foto KB 1965.

An opening in J. H. Rhezelius' diary, 1634. Left: Gärdslösa Church, churchyard wall and the ruins of a guild-hall. Below a cartographic rule (?), a Latin inscription, a coat-of-arms painted on a chancel wall, with comments, and a medieval gravestone (cf. fig. 17). On the stone is an interpretation of the inscription, and pictures and description of stone settings. Right: two runestones and sketch and description of stone-settings.

Gärdslösa Church is one of the best-preserved on Öland. The tower was rebuilt in 1873—1875, when the windows were enlarged.

Ein Aufschlag aus dem Reisetagebuch von J. H. Rhezelius, 1634. Links die Kirche von Gärdslösa, die Kirchhofmauer mit den Ruinen eines Gildehauses. Darunter kartographische Maße (?), eine lateinische Inschrift, ein auf die Chormauer gemaltes Wappen samt Kommentar, sowie ein mittelalterlicher Grabstein (vgl. Fig. 17). Innerhalb des Steins teils eine Übersetzung der Inschrift, teils Abbildungen und Beschreibung von Steinsetzungen. Rechts zwei Runensteine mit Skizze und Beschreibung von Steinsetzungen.

Die Kirche von Gärdslösa ist eine der besterhaltenen von Öland. Der Turm wurde 1873—1875 umgebaut, als auch die Fenster vergrößert wurden.

J. H. RHEZELIUS

I april 1634 utfärdade Kammarkollegium en fullmakt för Jonas Haquini Rhezelius,¹ vilken gällde för en antikvarisk inventeringsexpedition till Öland, Västergötland och Småland. Resan började i slutet av juli samma år och kom att beröra endast Öland och östra Småland. Från kyrka till kyrka red denne förträfflige resenär och ritade sina små, men märkvärdigt upplysande bläckskisser av alla slags fornminnen och gjorde allehanda notiser om allt det, som han enligt instruktionen skulle efterforska. I Segerstads kyrkbok (K I:1, s. 115—116) finnes en anteckning om hans besök, om syftet med hans resa samt en avskrift av hans instruktion.² Det var framför allt runinskrifter, runstavar, gamla lagböcker och krönikor, rester av äldre diktning, gamla brev och andra handlingar, vapen och äldre mynt, som uppräknades i denna instruktion. Av Rhezelius' anteckningsböcker framgår det emellertid, att arbetsuppgifterna voro betydligt fler. Förutom av fornminnen i vidaste bemärkelse gjorde han uppteckningar i ord och bild av urkunder av olika slag, arbetsredskap och »medicinska saker», samlade näringsgeografiska, kartografiska och botaniska uppgifter, inhämtade upplysningar om vägar och hamnar, ortnamn och folkminnen (se vidare s. 8, not 1).

Orsakerna till myndigheternas intresse för vår forntid var deras önskan, att inför det övriga Europa, inte minst Danmark, visa upp, att stormaktstidens Sverige inte blott hade ett ärorikt förflutet i politiskt avseende, utan även en uråldrig kultur. Vårt land hade på kort tid ryckt upp i främsta ledet bland Europas stormakter, och det gällde för nykomlingen att försöka hävda sig även på det kulturella planet.

Rhezelius' ytterst värdefulla anteckningsböcker förvaras numera i KB. Ölandsmaterialet består dels av en resedagbok med signum F.c.5, dels av systematiskt ordnade renritningar och renskrifter ur densamma (F.c.1—F.c.4 samt F.b.22).³ Avbildningar av kyrkor, kyrkogårdar och klockstaplar finnas endast i F.c.5; i renskriften med signum F.c.2/3 finnas överarbetningar med blyerts samt enstaka, med bläck skrivna kommentarer

¹ JONAS HAQUINI RHEZELIUS (Reese), f. i början av 1600-talet, studerade i Uppsala och utbildades under 4 år i fornkunskap hos kyrkoherden Martin Aschanæus (f. o. 1575, † 1641). Den 17/4 1634 utfärdades R:s fullmakt av Kammarkollegium för resor till Öland, Västergötland samt Småland (till Västergötland kom han dock icke, såvitt man vet). Efter den framgångsrika forskningsresan till Öland och Småland erhöll han följande år regeringens fullmakt som »antiquarius och häfdasökare». Han företog under de följande åren antikvariska resor huvudsakligen i Uppland (se SvK, framför allt de band som behandla Roslagens kyrkor, Up II, III och V), men även i Hälsingland, och var Johannes Bureus behjälplig vid dennes runverk. 1646 övergick R. emellertid till ämbetsmannabanan. Redan tidigare hade han bl. a. tjänstgjort som bondeståndets sekreterare under tre riksdagar. Blev 1654 borgmästare i Jönköping och avled 1666. — R. BOSTRÖM, Festskr. SK, s. 59 f. och där angivna källor.

² Instruktionen är återgiven in extenso i R. BOSTRÖM, Festskr. SK, s. 60.

³ De långa titlarna finnas återgivna under *Otryckta källor*, s. 84 f. De citeras här enbart med signa. — Samtliga Rhezelius' avbildningar av Ölands kyrkor äro reproducerade i HERDAM. 4, av Smålands kyrkor i HERDAM. 2—3. Runstenarna äro återgivna i SvR. Ett stort antal gravstenar, minneskors och vapen från Öland äro avbildade i HÅKANSSON.

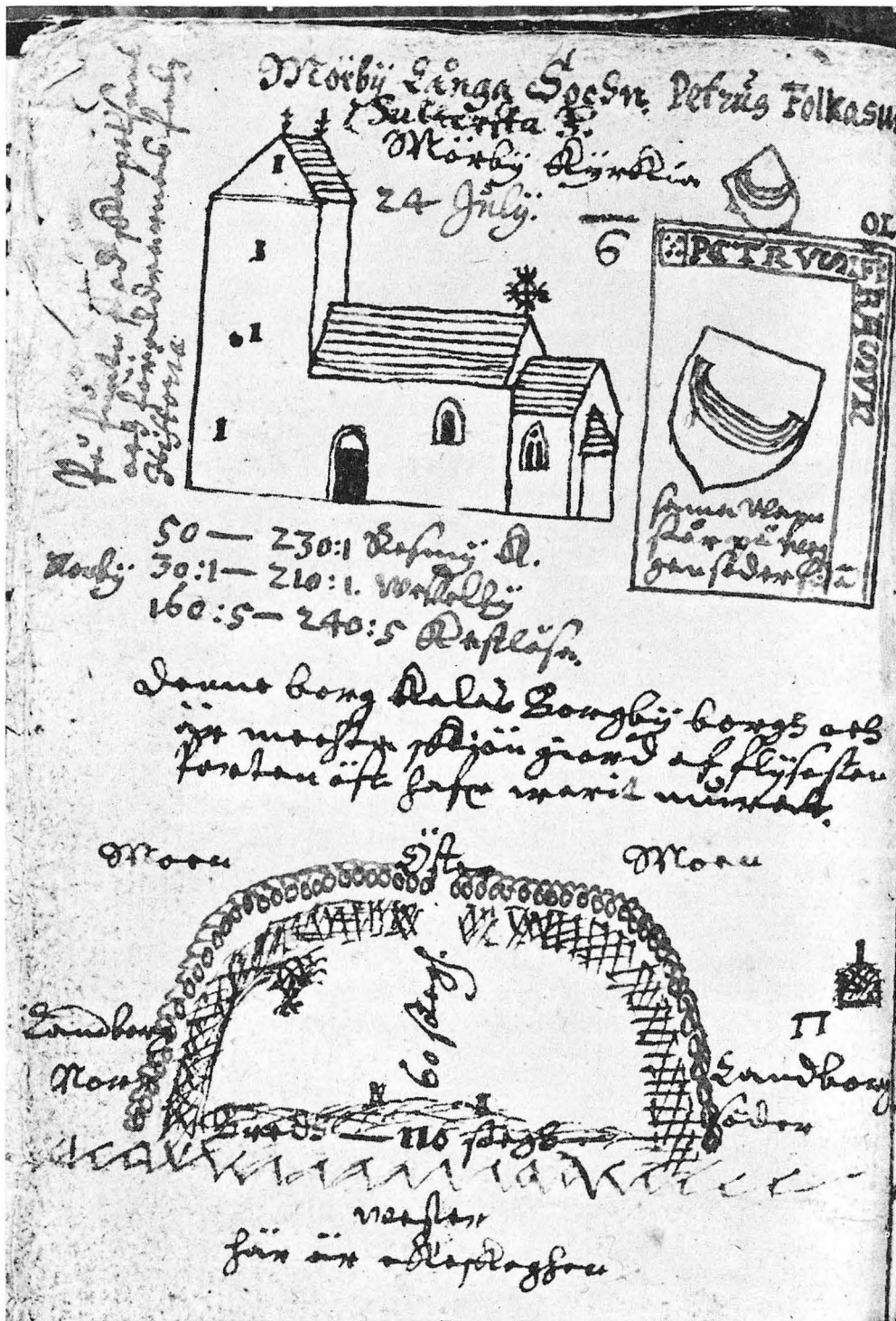

Fig. 3. Mörbylänga kyrka samt Bärby fornborg m. m. Bläckteckning av J. H. Rhezelius 1634 (omkr. 1 1/2 gängers förstoring). Ms, sign. F. c. 5, s. 18, KB. Foto KB 1965.

Mörbylänga Church, description of a font, a medieval gravestone, a cartographic rule (?). Below, Bärby prehistoric fortress. Pen drawing by J. H. Rhezelius 1634. The medieval church, except the tower, was demolished in 1811, and the font has disappeared.

Die Kirche von Mörbylänga, Beschreibung eines Taufsteins, ein Grabstein samt kartographischen Maßen (?). Darunter der Burgwall von Bärby. Tintenzeichnung von J. H. Rhezelius, 1634. — Die mittelalterliche Kirche wurde, ausser dem Turm, 1811 abgerissen, und der Taufstein ist verschwunden.

av en annan hand än Rhezelius' (fig. 9). Det är tänkbart, att Hadorph medförde volymen till Öland på sin och Törnewalls nedan s. 18 f. omtalade syneresa 1673 (jfr s. 25).

För att rätt kunna utnyttja dessa samlingar, bör man känna till Rhezelius' arbetsmetod. I fältet arbetade han, naturligt nog, med blyerts, och vid återkomsten till prästgårdarna, där han väl i allmänhet bodde, ifyllde han linjerna i skrift och bilder med bläck (fig. 4). Pappersformatet är $8,5 \times 21$ cm, väl lämpat att rymmas i fickan. På den begränsade ytan lyckades han pressa in mängder av teckningar och notiser (fig. 2—3, 5—6). Alla tillgängliga pappersytor utnyttjades för att spara papper: på gravstenen i fig. 2 har utrymmet innanför inskriften räckt till för såväl en tolkning av gravinskriftion som för skisser och beskrivningar av några stensättningar. I vänster marginal fig. 3 har han gjort en kort notis om en dopfunt (se vidare s. 13), och inom den lilla gravstensskissen (i fig. 3 reproducerad i förstoring för att bättre synas) ryms även en kommentar: »sama wapn står på ueggen söder sidā». Trots den lilla skalan äro alltså bilderna ytterst innehållsrika. Många gånger får man därför taga förstoringsglasat till hjälp för att inte gå miste om värdefulla upplysningar. För att vinna tid, tecknar han stundom endast halva innerteckningen på en gravsten (fig. 6) eller hjälmtäcket på ett vapen. Att vid hemkomsten komplettera dessa skisser, var ju lätt.

F.c.5 består av flera olika partier. Den egentliga *resedagboken från Öland* finns på sidorna 3—78, *från Småland* på sidorna 149—184. I samband med att han med bläck fyllde i sina blyertslinjer, gjorde han kompletterande anteckningar med bläck, skrivna med stor, men svårläst handstil, till synes nedkastade i stor hast. Dessa partier, *koncepten* eller *kladdarna*, omfatta för Ölands del sidorna 185—209¹ och 301—319. Det mellan s. 209 och 301 liggande partiet, inte mindre än 92 sidor, har försvunnit.

Volymen har genomgått växlande öden, innan den hamnade på KB. Det är tänkbart, att Sigfrid Gahm Persson,² som 1780 helt orättmätigt lagt beslag på den, kan ha tagit ur de saknade sidorna. Lyckligtvis förde Rhezelius själv in en hel del av dessa koncept i sina renskrifter — på annat sätt kan man ej förklara, att somliga uppgifter endast finnas i renskrifterna och ej i F.c.5. Det är nämligen fråga om så utförliga anteckningar och avbildningar, att de omöjligt kunna ha införts ur minnet direkt i renskrifterna. I F.c.1 finnas t. ex. långa beskrivningar av eller avskrifter ur gamla handskrifter samt en flera sidor lång Vårfruvisa. Dessa saknas i konceptvolymen F.c.5. F.c.4 innehåller såväl

¹ Sidan 209 har felaktigt paginerats 211.

² SIGFRID LORENTZ GAHM PERSSON, f. 1725, † 1794, kammarskrivare i Krigskollegium från 1750, även verksam som ritlärare. Ägnade all sin fritid åt arkivforskning. Av hans efterlämnade samlingar förvaras 60 vol. i UUB samt 12 vol. (Archivum Smolandicum) i Växjö stiftsbibliotek. Delar av G:s samlingar, bl. a. F.c.5 och den nedan s. 18 nämnda F.m. 46, inköptes efter hans död av en annan samlare, DANIEL GEORG NESCHER (f. 1753, † 1827). Denne har karakteriserat G. på följande drastiska sätt (i F.m. 53, KB): »Ingenting mindre än ordning fanns uti hans många ihoppackade Papper. Dessa woro likasom alla hans öfriga Samlingar kringspridda och wanwårdade . . .» — R. BOSTRÖM, Fv 1959, s. 84.

Fig. 4. Alböke kyrka. Bläckteckning av J. H. Rhezelius 1634 Ms, sign. F.c. 5, s. 68. Obs underlagsteckningen i blyerts! Foto KB 1965.

Alböke Church, cartographic rule(?) and an inscription on a bell. Pen drawing by J. H. Rhezelius, 1634. Note the original sketch in pencil. The church was demolished in 1862. Of the fortified churchyard wall (cf. fig. 30), only part of the N section now remains. The church bell, cast by Heinrich Neiman, Lübeck, has disappeared.

Die Kirche von Alböke, kartographische Maße (?) und eine Glockeneinschrift. — Tintenzeichnung von J. H. Rhezelius, 1634. Beachte die darunter erscheinende Bleistiftzeichnung. — Die Kirche wurde 1862 abgerissen. Von der befestigten Kirchhofsmauer (vgl. Fig. 30) ist nur noch ein Teil der N Seite übrig. Die Glocke, 1631 von Heinrich Neiman, Lübeck, gegossen, ist nicht erhalten.

teckningar som beskrivningar av gamla mynt,¹ varom i allmänhet ej heller ett ord finns i de bevarade delarna av F.c.5. Exemplen kunna mångfaldigas.

¹ Jfr N. L. RASMUSSEN, Myntkunskap och myntsamlade i Sverige före omkring 1640, Numism. Medd. XXVII (1933), s. 126 ff.

De återstående partierna av F.c.5 innehålla bl. a. sockenvis ordnade kartografiska och topografiska upplysningar¹, notiser om växtslag, näringar m. m.

I resedagboken från Öland kan man dag för dag följa Rhezelius' färd. Han började i Torslunda den 18 juli 1634, skrev av klockinskrifter och en lång genealogisk inskription samt gjorde kommentarer. Södra Öland inventerades först. Färden forsatte sedan mot norr utmed Östersjön. Han ritade av kyrka efter kyrka, kyrkogårdsmurar, stigluckor, klockstaplar, run- och gravstenar samt deras inskrifter, gjorde skisser av fornborgar, stensättningar och andra fornminnen, noterade traditioner om dem samt reste upp eller flyttade runstenar som rubbats från sina ursprungliga platser. Ända till Ölands norra udde fortsatte han, varefter han anträdde återfärden utmed Kalmarsund. Den sista kyrka han besökte var Algutsrum, jämte S. Knuts kapell och »Backeborg» (Gråborg) i samma socken. Det var den 30 augusti — Ölandsresan varade alltså endast sex veckor, en mycket kort tidrymd, i synnerhet om man betänker, hur omfattande och mångskiftande det insamlade materialet är.

I september reste han i Småland utmed andra sidan av Kalmarsund och avbildade bl. a. ett flertal fästningskyrkor. Även några av dessa teckningar komma att återopås i de följande beskrivningarna av de öländska försvarskyrkorna.

De olika avfattningarna i koncepten och renskrifterna komplettera varandra på ett lyckligt sätt. Som exempel härpå kan anföras de beskrivningar han gjort av Smedby kyrka, den första bevarade fästningskyrka han såg (Boström, Festskr.SK, fig. 1 och s. 70 f.). Tornets våningsindelning, lönnrum under trappan, en kasttrumma, förråd av kaststen osv, allt detta hade förblivit okänt för oss, om inte Rhezelius hade beskrivit det. Tornet störtade nämligen 1774 och fanns inte kvar, när kyrkan ingående beskrevs i samband med raseringen 1852 (Tabell 1).

Rhezelius nämner kyrkorna med några få ord. Om Ventlinge kyrka heter det (F.c.5, s. 27): »Denē K. är Det. Laur.Mart. och håls der K. messa, huilkens bälete och står i k. på söder altaret». Dessa få rader inrymma flera viktiga upplysningar: kyrkans titelhelgon var S. Laurentius och på hans dag hölls kyrkomässa. Helgonets bild stod på det södra sidoaltaret. Allt detta känna vi till endast genom Rhezelius. Kyrkan utvidgades nämligen mot öster 1812, då varje spår av sidoaltare utplånades. Inte heller finns den medeltida träskulpturen kvar.

Ungefär en tredjedel av antalet kyrkogårdsmurar med deras ingångar äro avbildade (fig. 2, 4, 7). Detta innebär emellertid ej, att de övriga kyrkorna i allmänhet skulle ha saknat inhägnader, endast att de liknade varandra och att Rhezelius därför ej ansåg det nödvändigt att avbilda dem. Den märkliga kyrkogårdsmuren i Alböke (fig. 4; jfr Hadorphs beskrivning s. 19 samt fig. 30) hörde lyckligtvis till dem som han ritade av.

¹ På baksidan av titelbladet till F.c.5 har Rhezelius i innehållsförteckningen under nr 4 upptagit: »Ölandz belegenhetz beskrifng af J H R Inlagdt». Detta stämmer med punkt 10 i Instruktionen från 1630: »En wiss afrijtning och beskrifning om Rijkens landskapp» (F.c.6, s. 93, utg. 1915—1917 i UFT, bd VII, av C. M. STENBOCK o. OSCAR LUNDBERG, s. 53 f.).

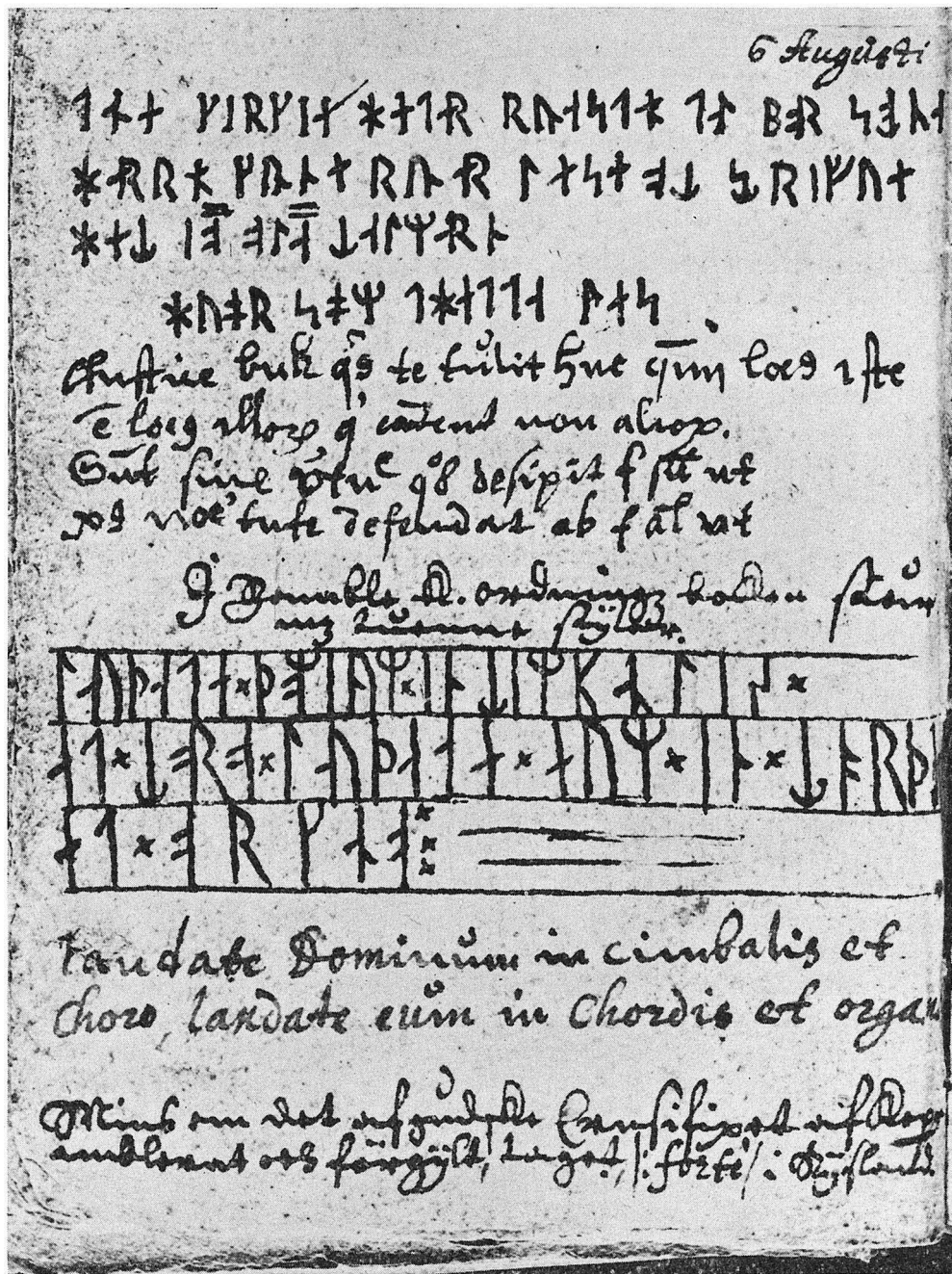

Fig. 5. Del av en sida i J. H. Rheselius' resedagbok 1634 med uppgifter från Runstens kyrka (ca 1 1/2 gångers förstoring). Ms, sign. F. c. 5, s. 42, KB. Foto KB 1965.

Part of a page in J. H. Rheselius' diary, 1634, with data on Runsten Church: inscriptions in runic characters and in Latin, at the bottom a note about a crucifix still in existence.

Ausschnitt einer Seite des Reisetagebuchs von J. H. Rheselius, 1634, mit Angaben über die Kirche von Runsten: Runen und lateinische Inschriften, ganz unten eine Notiz über ein noch erhaltenes Kruzifix.

Ännu vid Mandelgrens besök 1848 (s. 59) var den bevarad, medan i dag endast ett litet stycke finns kvar.

Kyrkogårdarnas form var i allmänhet kvadratisk eller rektangulär, men i Glömminge rundade han det sydöstra hörnet, vilket är i överensstämmelse med verkligheten än i dag (HERDAM. 4, s. 270). — Stigluckor av sten och trä samt klivstättor tecknar han in med noggrant angivande av placeringen (fig. 4, 7). I den mån de finnas kvar i vår tid, har Rhezelius visat sig tillförlitlig.

Endast ett par gilleshus funnos kvar på Öland 1634, ehuru de då lågo i ruiner. Det framgår också klart av de små skisserna (fig. 2, 7). I Gärdslösa anger han även måtten: »långh 32 stegh». — Träd på kyrkogårdarna hörde till ovanligheterna på 1600-talet. Rhezelius ritade därför in dem han såg (fig. 4, 7).

Liggande gravhällar och resta kors på kyrkogårdarna inför han med omsorg på de små bilderna. I Algutsrum beskriver han ett intressant gravkors: »Nota, på bete k. gård öfr en Läns Mans graf, står ett Ekekors mz 10 märlor vthi, och i märlan haf^a sutit skaller biellror Hängdt, och i blåsande väder myckit ramlat och dansat». Att han även blev förvånad, framgår av meningens fortsättning: »för en vnderlig optäckt».

Av synnerligt stort intresse äro de sju öländska klockstapelsbilder, som han tecknat. En del av dessa staplar äro endast kända genom Rhezelius' små, men tydliga teckningar. De voro enkla klockbockar med fritt hängande klockor. På de små bilderna synas klart stegar, gavlar och spiror (fig. 7).

Samtliga 33 sockenkyrkor, men endast ett kapell äro avbildade. Av varje byggnad finns en bild, från sydväst (de flesta), rakt från söder eller från sydöst. Inga måttuppgifter meddelas, men proportionerna mellan de olika byggnadsdelarna förefalla korrekta. Några interiörbilder förekomma ej, men i beskrivningar av gravstenar och andra föremål i kyrkorna få vi stundom »på köpet» upplysningar om själva kyrkobyggnaden, när valv, pelare, fönster eller ingångar nämnas.

Materialiet i murarna anges endast i ett fall. Ordet »telgsten», dvs. huggen kalksten, har han skrivit tvärs över Torslunda fasad, som tecknats tvärstrimmig för att ange oputsad mur (STEFFEN fig. 27, HERDAM. 4, s. 297). Denna kyrka var den första han såg på Öland. De övriga voro också av kalksten, och förmodligen voro flertalet oputsade. Det var nämligen i allmänhet först under 1700-talet, som man dolde murytorna bakom puts.

Av liggande timmer var vapenhuset i Högsrum, det framgår tydligt av Rhezelius' teckning (HERDAM. 4, s. 193) och kan verifieras genom andra källor. Ett gavelröste av trä förekommer också (N. Möckleby, HERDAM. 4, s. 336).

Orienteringen anger han endast vid Torslunda, där »öster enden» står skrivet vid korgaveln på den dåvarande klövsadelskyrkan. I Ås, den första östtornskyrka han såg, anmärker han: »Nordost gafflen står galet nist [= intill] dene kyrkan».

Någon egentlig byggnadsbeskrivning av en kyrka gör Rhezelius endast i ett par fall (Smedby och Stenåsa, se BOSTRÖM, Festskr.SK, s. 70 f. och s. 75), till skillnad från fornborgarna, som han beskriver ingående till uppbyggnad och dimensioner. I sina teck-

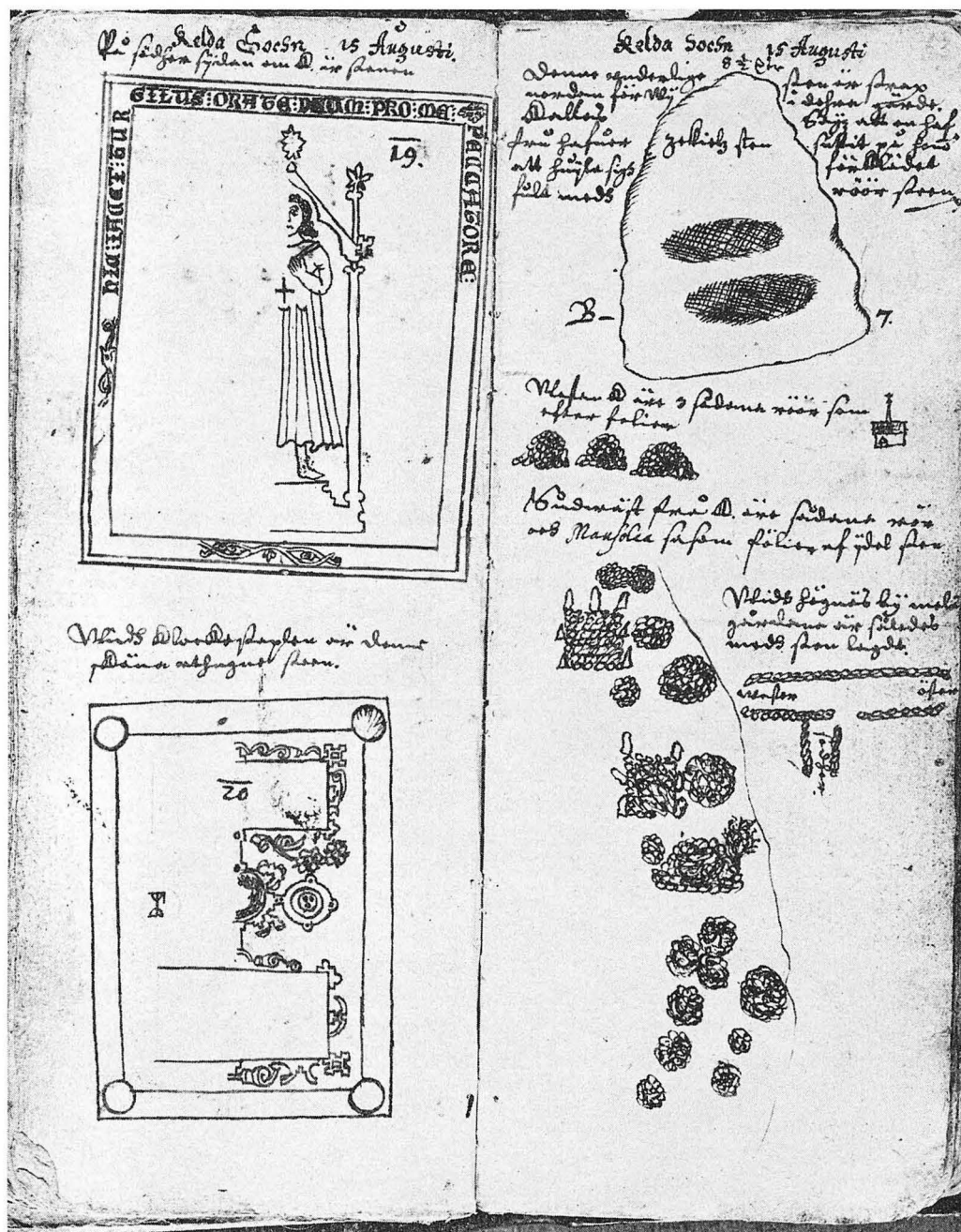

Fig. 6. Ett uppslag ur J. H. Rhezelius' resedagbok 1634. Gravstenar vid Källa kyrka samt olika fornminnen i socknen. Ms, sign. F.c. 5, s. 62—63, KB. Foto KB 1965.

An opening in J. H. Rhezelius' diary, 1634. Left: two gravestones at Källa Church, still in existence. To save time, Rhezelius drew only half of the stones. Right: various prehistoric remains in the parish.

Ein Aufschlag aus dem Reisetagebuch von J. H. Rhezelius, 1634. Links noch erhaltene Grabsteine aus der Kirche von Källa. Um Zeit zu gewinnen, gab Rhezelius nur eine Hälfte der Zeichnung wieder. Rechts verschiedene Altertümer des Sprengels.

ningar av kyrkorna redovisar han emellertid sina iakttagelser mycket noggrant. Genom lodräta linjer markerar han stötfogar (fig. 1), på teckningen av Stenåsa kyrka skriver han även ordet »tilökt» intill skarven, för att klargöra, att koret är en sekundär byggnadsdel. I den beskrivande texten går han närmare in på kyrkans byggnadshistoria.

Även sådana markeringar, vilka ha förefallit orimliga, ha senare kunnat verifieras: omedelbart öster om Vickleby kyrkas sydportal har han ritat en lodrät linje (HERDAM. 4, s. 379). När William Anderson år 1932 på riksantikvariens uppdrag undersökte murverket på detta ställe, visade det sig, att en fog verkligen existerade där (ATA, rapport av William Anderson 4/10 1932).

Sandby kyrkas västtorn skilde Rhezelius från långhuset genom ett lodrätt streck, liksom senare även Frigelius i sin teckning (fig. 24). Det som förbryllar, är emellertid, att denna fog befinner sig ett gott stycke öster om den uppskjutande tornkroppens östra mur. Löfgren (s. 39 och fig. 25) ger i en sektion förklaringen: västtornets östra vägg var av trä och vilade på bottenvåningens stenvalv. Genom utgrävning 1961 i samband med den nuvarande kyrkans restaurering kunde man fastställa en stötfog mellan torn och långhus. — Även horisontala påbyggnader och indragningar i murverk markeras tydligt (fig. 1, 3).

Portal- och fönsterformer äro korrekta, så långt de kunna kontrolleras. De romanska formerna dominera (fig. 1—3), men här och var förekomma stora, delade, gotiska fönster med masverk (fig. 3—4) och vida, gotiska portaler.

Taktäckningsmaterialet var i allmänhet spån, vilket också tydligt syns på teckningarna. Stundom tror man sig även kunna urskilja olika spåntyper, rakt avskurna (fig. 1—3, 7) eller spetsiga (fig. 4). Några få tak voro 1634 täckta med tegel. Ibland anges detta med ordet »tegel», men i de flesta fall framgår materialet av bilderna.

Genom likartade ingående detaljstudier kan man konstatera, att Böda takryttare hade tydliga ljudgluggar och att Alböke torntak, åtminstone det östra (fig. 4), vid Rhezelius' besök var i ett bedrövligt skick. En trekantig glugg i Hulterstads kyrka är synlig än i dag (från insidan, jfr fig. 14). Avbildningen av Hulterstads kyrka visar f. ö. upp det veterligen enda felet hos Rhezelius' rikhaltiga material: han har där utelämnat södra sidoskeppets absid. En fyrpassformad glugg i Källa sydfasad, som varit igenmurad sedan 1803, togs fram 1960 och utgör ytterligare bevis för Rhezelius' tillförlitlighet. Andra små detaljer, som vittna om hans goda iakttagelseförmåga, äro ställningshål, muröppningar och besparingsbågar med kilstenar och omfattningsstenar markerade (fig. 1).

Några få glasmålningar beskrivas kortfattat. I Egby nämner han en sådan med framställning av apostlarna Petrus och Andreas, i Långlöt en annan i korets östra fönster. Ett fåtal glasmålningar avbildar han (Stenåsa, Räcklinge), framför allt, om de hade vapenbilder. Av speciellt intresse är hans skiss av Stenåsa korfönster, som var tredelat och hade framställningar av S. Olof och Maria Magdalena (BOSTRÖM, Festskr.SK, fig. 3 o. s. 62). Det är endast tack vare Rhezelius, som vi känna fönstrets form. Frigelius'

exteriörbild (s. 31 o. 44) är skadad i det parti, som återgav östgaveln, och på Löfgrens interiörbild (fig. 21) är fönstret dolt av altaruppsatsen.

Rhezelius är ej uttömmande, vare sig det gäller kalk- eller glasmålningar. Det var egentligen blott sådana med personhistorisk anknytning, som intresserade honom och hans uppdragsgivare. Samma principer ledde honom, när han avbildar eller beskriver textilier eller andra inventarier.

Det var endast vapen, gravstenar och klockor, som han mer detaljerat behandlade (fig. 2, 3, 4, 6, 9). Det var ju också i enlighet med instruktionen (s. 4). Medeltida träskulptur eller dopfuntar intresserade ej nämnvärt hans samtid. De få upplysningar, som han ger, synas ha kommit med mera av en slump. När han anger placeringen av en runsten i Algutsrums kyrka, heter det: »widh funtsten westan i kyrkan». Denna rikt skulpterade, romanska funt finns ännu kvar. En annan funt, som sedan länge är försvunnen, och som endast är känd tack vare Rhezelius, beskrivs sålunda: »På fvnten stod skapelsens och föräldrarnas falz Historia. . .» (fig. 3) samt »Item på funten är huggit Capita Creationis, mästerligen». Med 'föräldrarnas falz Historia' torde Rhezelius ha menat Syndafallet, medan 'capita creationis' väl närmast bör översättas 'skapelseberättelsens huvudscener'.

Så mycket större intresse visade Rhezelius för de olika typer av gravminnen, som funnos i och vid kyrkorna, grav- och runstenar, epitafier, begravningsvapen samt på valv och väggar målade vapen.

Run- och gravstenar ritade han av och angav med omsorg inskrifter, utsmyckning och mått. Stenarten anges ofta, liksom teknik och tillstånd. Proportionerna äro ej korrekta: bredden är för stor i förhållande till längden, men denna missteckning saknar betydelse, emedan han i allmänhet sätter ut måtten (fig. 2 och 9). Bland gravstenar förekomma också runstenar, som blivit omhuggna i fyrkant. Andra runstenar hade lagts i broar eller använts som klivstättor. Såvitt möjligt, lämnar han personhistoriska upplysningar och kommentarer. I Långlöt avbildar han bl. a. en gravsten från 1300-talet och uppger, att Siffred Jönsson (fogde över Öland, amiral m. m., † 1584) sedermera skulle ha blivit begravnen under densamma samt anger även källan för denna uppgift: »dätta mins Pastor».

Det bör betonas, att Rhezelius i allmänhet endast tar upp gravstenar med inskriptioner, de flesta från medeltiden, sammanlagt 27 stycken. Som en jämförelse kan nämnas, att HÅKANSSON behandlar inte mindre än 120 medeltida öländska gravstenar, såväl med som utan inskrift, varav endast ett 20-tal äro förlorade. Sedan hans arbete kom ut (1942), har ytterligare framkommit ett litet antal medeltidshällar. GARDELL å sin sida behandlar ett 40-tal medeltida gravstenar från Öland, de flesta med inskrifter och cirka hälften bevarade.

I enlighet med instruktionen samlade Rhezelius även uppgifter om äldre handlingar och gamla böcker. I Källa fanns då ännu ett stort antal böcker, bl. a. en medeltida inventariebok, i vilken prästerna i slutet av 1400-talet även gjort anteckningar om data

Fig. 7. Köpings kyrka. Bläckteckning av J. H. Rhezelius 1634 (något förstorad). Ms, sign. F.c. 5, s. 69, KB.

Köping Church, churchyard and bell tower, and (far left) the ruins of a guild hall. Far right can be seen a stile over the churchyard wall. Pen drawing by J. H. Rhezelius, 1634. The church was demolished in 1805. The bell tower, churchyard wall and the guild-hall have disappeared completely.

Die Kirche von Köping, Kirchhof und Glockenturm, links die Ruine eines Gildehauses. Weit rechts eine Treppe über die Kirchhofmauer. Tintenzeichnung von J. H. Rhezelius, 1634. — Die Kirche wurde 1805 abgerissen. Weder Glockenturm, Kirchhofmauer noch Gildehaus sind erhalten.

för tillträde m. m., vilket allt Rhezelius återger (F.c.5, s. 60). Detta är vår enda källa om dessa präster (HERDAM. 4, s. 54). I Böda kyrka funnos flera gamla pergamentböcker, varav nu endast fragment återstå (se nedan Böda).

Klockinskrifter återger han noggrant (fig. 4). Vid sitt besök på Öland undersökte han inte mindre än 6 medeltida klockor och 11 från senare tid. De yngre klockorna voro då i allmänhet nyanskaffade som ersättning för av fienden bortrövade klockor (Kalmar-kriget 1611—1613). Av dessa hos Rhezelius nämnda klockor finns i dag endast en medeltida (Vickleby)¹ samt en yngre (Gårdslösa, av Berent Bodeman 1623). Av den kände klockgjutaren Arent Kleiman från Lübeck funnos 1634 fyra stycken, vilka alla äro borta. Dinnies Droydes enda kända klocka, i Mörbylånga, togs av danskarna 1677. De tre klockorna av Medardus Gesus, som Rhezelius nämner, äro också borta, liksom Heinrich Neimans klocka i Alböke² (fig. 4), den år 1595 daterade klockan i Torslunda (gjutaren okänd) samt den med ryska bokstäver försedda klockan i N. Möckleby, om vilken han faller omdömet »wäl giuten».

¹ Ölands andra medeltida kyrkklocka, den i Persnäs, köptes först 1823 från Gårdveda (Gottfridsdal) i Småland.

² Av bibelcitatet på Stenåsa nu försvunna klocka att döma (Rom. 8:31), skulle även denna, med årtalet 1616, kunna vara ett verk av Heinrich Neiman, ehuru gjutaren ej, enligt Rhezelius, satt ut sitt namn.

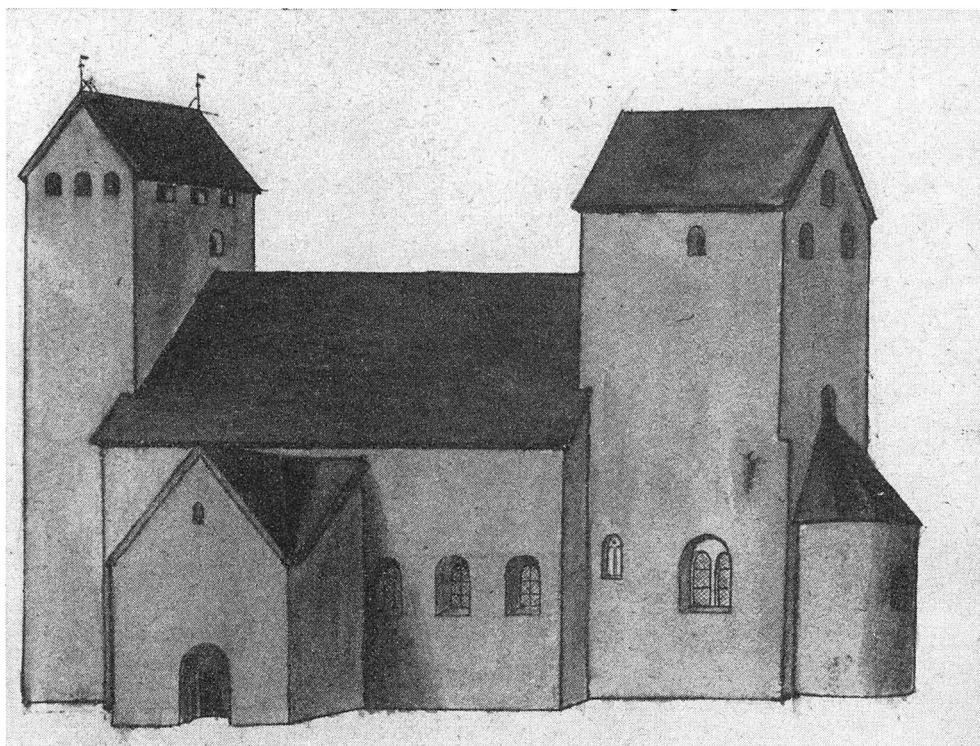

Fig. 8. Samma kyrka som fig. 7. Laverad tuschteckning av Petrus Törnewall 1673 (något förminskad, motsvarande skalan 1: 300). Ms, sign. S. 74, fol. 228, UUB.

The same church as in fig. 7. Wash drawing by Petrus Törnewall, 1673. Die gleiche Kirche wie Fig. 7. Lavierte Tuschzeichnung von Petrus Törnewall, 1673.

De klockor, som försvunnit efter Rhezelius' besök ha dels tagits av danskarna 1676—1677, dels gjutits om. Hans inventering av klockorna var emellertid ej fullständig. Medardus Gesus har gjutit ännu en klocka, i Egby 1632, vilken ännu finns kvar. Kanske lyckades Rhezelius ej taga sig upp i takryttaren? Av Berent Bodeman nämner han endast Gärdslösa storklocka och förbigår den ännu bevarade i Köping från 1622. Jurgen Putensen och hans klocka i Hulterstad från 1631 nämner han ej heller (samme gjutares klocka i Persnäs tillkom 1637, alltså efter Rhezelius' besök).

Att Kalmarkriget 1611—1613 ännu ett par decennier efter fredsslutet var aktuellt på båda sidor om Kalmarsund, därom påminner Rhezelius flerstädes. Många församlingar hade nyligen med stora uppoffringar ersatt sina av fienden bortförda klockor. I Mörbylånga antecknar han: »Nedan för dänne kyrkia, stegh the danske op till landz i danske feijdetijdhen, när the intogo landet, och fångade Prästerskapet [jfr nedan Böda] och andre, bland the förnämbiligaste där å landet» (F.c.2/3, s. 166).

Vid S. Möckleby stodo några kanoner, »jernstycken . . . på sine lådor på kyrkvallen,

dijt förde en tijd sedan af det danske skep, där blifuit i skepbrott. Däm wårda ingen om, Vthan Nådigste Regeringen, wil der efterfråga» (F.c.5, s. 214 samt F.c.2/3, s. 68—69). I den sista meningen riktar Rhezelius en hovsam uppmaning till sina uppdragsgivare att taga hand om detta krigsminne.

Myndigheternas dåtida fornvård berördes på ännu ett par ställen. Om Rynings kors vid Hallnäs, Persnäs sn, få vi veta, att korset tidigare lutade, men att konung Johan III låtit uppresa det. Rhezelius gör därefter en reverens: »Vide Konungzligh omvårdnadt om Landzens bruklige Monumenter» (F.c.2/3, s. 12).

Prov på mer drastiskt kungligt ingripande återges i anteckningarna från Köping (F.c.5, s. 220—223 samt F.c.2/3, s. 142—143). Karl IX hade besökt dess kyrkoherde, Jonas Jonæ Gunnari, och därvid fått se »en foliant . . . full medh alla gamble Nyttige Rikz saker och handlingar», i vilken även prästen hade skrivit mycket. Konungen ansåg, att en så viktig bok borde förvaras på Borgholms slott och försökte på allt sätt förmå Jonas Jonæ att lämna ifrån sig denna dyrbarhet. Prästen vägrade emellertid envist, emedan han »hölt boken kärägande», och uppväckte därigenom konungens vrede. Till slut tog kungen helt bryskt boken och sade, att den skulle vara på Borgholms slott, »til landzens och Rijkzens häfd, Vnderrättilse och allemās gagn». Kyrkoherden Stephanus Jonæ, prästens son och efterträdare, som var den som berättade historien för Rhezelius, vädjade till denne, att han skulle taga reda på, var denna bok förvarades, »antingē uthi Archiuo Regis eller i annars wåldh». Det är ej känt, om boken någonsin kom tillrätta.

Utan kommentarer lämnar Rhezelius upplysningar om, att ett par fornborgar vandalerats: de hade fått släppa till byggnadsmaterial till slottet och vallarna i Kalmar samt till skansen på Grimskär i Kalmarsund (uppförd 1611).

Som slutomdöme om Rhezelius bör sägas, att denne mångsidigt verksamme forskare är en i de flesta fall säker och tillförlitlig källa. Vid utnyttjandet av hans Ölandsmaterial bör man därtill hålla i minnet, att konceptritningarna (naturligt nog) i vissa fall äro mer korrekta än renritningarna samt att dagbokens anteckningar och renskrifterna på ett lyckligt sätt komplettera varandra.

Rhezelius publicerade aldrig själv sitt material, men delar av detsamma cirkulerade i avskrifter. En av dessa hade han själv utfört för sin lärare Martin Aschanæus' räkning (F.b.22, KB), Abraham Ahlqvist (s. 40) lät göra en annan år 1821 (F.c.3a). Han blev den, som först publicerade delar av Rhezelius' samlingar, nära 200 år efter deras tillkomst (se AHLQVIST 2:1, not 3). Alltsedan dess har Rhezelius haft sin givna plats bland källmaterialet rörande de områden han besökt under sina resor.

RANNSAKNINGAR, JOHAN HADORPH OCH PETRUS TÖRNEWALL

Efter Rhezelius' resor på 1630-talet lågo de antikvariska forskningsresorna nere ända till i slutet av 1660-talet. Den som organiserade och ledde återupptagandet av detta viktiga arbete var Johan Hadorph.¹ Som en förberedelse till resorna kunna de s. k. Rannsakningarna om antikviteterna² betraktas. Initiativtagaren till dem var riksantikvarien Laurentius Bureus (Lars Bure), som emellertid avled redan 1665. Hadorph fullföljde Bureus' uppslag och fr. o. m. 1667 insamlades genom prästerskapets försorg ett stort material från hela landet.

Ölandsmaterialet ingår i volymen F V 1 av Kalmar Domkap., VaLA. En avskrift, verkställd av konsistorienotarien Lars Bonde i Kalmar superintendentur, förvaras i KB under signum F.l. 9:4. Det var till Bonde, som prästerna sände in sina rannsakningar. I den mån de äro daterade, härröra de från 1667. Några finns endast i Bondes avskrift, nämligen dels den från Köping och Egby (en stor förlust, eftersom den innehåller folkvisan om Elof väktare), dels den från Resmo och Mörbylånga, som bara är en kort notis om en skans vid västra kusten av ön, »twifwelsuthan fordom upkastat til wärn och landzens defension uti feigdetijder». Denna uppgift kan ha varit en direkt anteckning av Bonde efter muntliga uppgifter. Sådana ligga nämligen enligt hans uttryckliga besked till grund för rapporten från Persnäs, Föra och Källa, som är undertecknad av honom. Det är tydligt, att upplysningarna ej grunda sig på självsyn, när det gäller Källa: »Uthi Källa församblingh finness inthet annat ähn et Kors af Steen stående wid kivrkan, men ingen weet beretta något därom». Den sten, som avses, kallad Zechiels flisa, befinner sig 2 km nordväst om kyrkan i byn Vi och har mycket liten likhet med ett kors. Det är också anmärkningsvärt, att inte den mäktiga fästningskyrkan i Källa beskrivits, men

¹ JOHAN HADORPH, f. 1630, † 1693, fornforskare, från 1666 riksantikvarie. Redan 1650 eller 1651 var han på Öland för »at afrihta dee Runestenarne, som där finnes». Detta arbete ledde till ett kungligt stipendium, som han innehade till 1660. »Den svenska fornforskningen leder sina anor tillbaka till två män, till Johan Bureus och Johan Hadorph. Den förre gav impulsen, den senare utförde denna» (H. SCHÜCK, Minne av Johan Hadorph, Sv. Akad. handl. 43, Sthlm 1933, s. 73, 86 f., 120). H. var en god organisatör och en nykter forskare med outtröttlig arbetsförmåga. Ännu större var han som samlare, och såväl SHM som K. Myntkabinettet kunna sägas vara grundade av honom. »Det var först Hadorph, som utsträckte forskningen till att omfatta även fasta och lösa fornminnen av olika slag, ej blott hednaden, utan ock medeltiden» (SCHÜCK, Hadorph, s. 130). — V. GÖDEL, Riksantikvarieämbetet, VHAA handl. 41, Sthlm 1930, s. 43 f., 71 ff. — SCHÜCK, Hadorph, passim. — DENS., VHAA hist. II, Sthlm 1933, passim, bl. a. s. 387 ff., och där anförda källor. — R. BOSTRÖM, Petrus Törnewall och Ölands kyrkor, Fv 1959, s. 80 ff. och där anförda källor. — Om resan 1673 och om Törnewall, se även SCHÜCK, VHAA hist. II, s. 387 f.; III: 2, s. 146 f.

² Utgivning av Rannsakningar pågår. Ölandsinventeringen kommer att ingå i volym III, vilken nu (1966) föreligger i manuskript. För detta angelägna arbete svarar professor CARL IVAR STÄHLE, som även är den huvudsaklige författaren för den här föreliggande presentationen av Rannsakningar. — Jfr SCHÜCK, VHAA hist. II, s. 346 ff. — DENS., Hadorph, s. 130 ff., 150 ff.

det är signifikativt för Rannsakingar, när det gäller i bruk varande kyrkor: de betraktades tydligt ej som »antikviteter». Kapellruiner däremot nämnas eller beskrivas mer eller mindre utförligt och de med dem förknippade traditionerna återges. Detsamma gäller resta stenar och stenors. Gravstenar nämnas mer sällan, deras inskrifter kallas nästan genomgående »Runeskrifter», vare sig det rör sig om verkliga runstenar eller om s. k. »munkestenar» (se nedan Böda).

Tyngdpunkten i Rannsakingar är lagd vid den arkeologiska inventeringen, fornborgarna beskrivas ingående, liksom gravhögar, stensättningar och resta stenar. Även minnen från »fejdetijden», dvs. från kriget 1611—1613 omnämnas (jfr ovan). Bonde tycks ha varit en mycket energisk man och drivit på prästerna. I september 1667 utfärdades ett påminnelsebrev till de försumliga, och den 4 oktober levererades inventeringen (till Hadorph?).

Med utgångspunkt från denna inventering företog Hadorph i sällskap med flera olika ritare från och med 1669 forskningsresor över stora delar av vårt land. Till Öland kom han och ritaren Petrus Törnewall¹ på hösten 1673. Hadorphs anteckningsbok från denna resa finns nu i UUB (signum S. 30),² medan Törnewalls teckningar, som bilda en intim enhet med Hadorphs korta notiser,³ under 1700-talet av Gahm (s. 6, not 2) tagits ur volymen F.h.8, i vilken de ursprungligen varit inbundna. De äro numera olyckligtvis fördelade på två volymer, S. 74 i UUB samt F.m. 46 i KB. (F.m. 46 inköptes efter Gahms död av samlaren Daniel Nescher, s. 6, not 2).

Hadorphs resedagbok är en liten, men innehållsrik bok, skriven med Hadorphs lilla, tämligen svärlästa stil. Den innehåller dels strödda notiser av olika slag, dels sammanhängande reseanteckningar om de kyrkliga minnesmärkena bl. a. i Östergötland⁴ och från den del av Karl XI:s eriksgata 1673,⁵ som berörde de forna danska provinserna Halland och Skåne. Efter Hadorphs deltagande i den kungliga resan fortsatte han och

¹ PETRUS TÖRNEWALL, f. omkr. 1650, † 1706. — Efter skolgång i Linköping studerade T. i Uppsala från 1668. Ritare vid Antikvitetskollegium i Uppsala från 1669, medföljde i denna egenskap på Hadorphs resor. Efterträdde Elias Brenner som ritare 1670. Tog avsked 1678 och studerade därefter teologi, prästvigdes 1680 och tjänstgjorde från samma år i Gladhammars sn (Sm), där han 1682 blev kyrkoherde.

ATA: Antikvitetsköll. handl. X, XI. — C. H. BRAAD, Ostrogothica literata, ms i UUB, handskr. W: 609, I, s. 673. — RA: Biographica, Törnewall. — KB: Handl. rör. Ant.koll. och Ant. ark. 5. Kataloger 8, 9, ms, sign. U 92. — SCHÜCK, VHAA hist. III: 2, s. 146 ff.; IV: 1, s. 170 f. — R. BOSTRÖM, Fv 1959, s. 80 f., och där anförda källor.

² SCHÜCK, VHAA hist. II, s. 393. — Den som först riktade min uppmärksamhet mot S. 30 var emellertid antikvarien ÅKE NISBETH.

³ R. BOSTRÖM, Fv 1959, s. 88 f.

⁴ I Östergötland medföljde tecknarna JOHAN LEITZ och ELIAS BRENNER. Deras avbildningar av kyrkorna och några inventarier finnas i KB, sign. F.m. 30, medan gravstensbilderna (från 1669—1670), som också förvaras i KB, ha sign. F.l. 4b. Hadorphs beskrivningar av de östgötska gravstenarna ingå i F.h. 1, KB.

⁵ Vid denna resa tjänstgjorde Hadorph som antikvarisk ciceron. Han skötte sin uppgift så väl, att konungen i fortsättningen gav sitt starka stöd åt den fortsatta verksamheten inom fornvården. — SCHÜCK, VHAA hist. II och där angivna källor.

tecknaren Törnewall till Danmark samt därefter till Öland, sedan de i Kalmar hade undersökt gravstenar i den gamla stadskyrkan. Inte förrän i december 1673 avslutades deras långa rundresa.

Hadorphs dagbok visar, att man på Öland började i Algutsrum och fortsatte norr ut utmed Kalmarsund. Sedan alla kyrkor inom norra motet besökts, gick resan söderut utmed Östersjön ned till N. Möckleby. Därefter följa i dagboken 10 sidor, på vilka södra Ölands kyrkor skulle ha beskrivits, men som förblevo blanka. Sist behandlas Resmo kyrkas gravstenar (fol. 88 v:o). Orsaken, varför Hadorph ej fortsatte att föra anteckningar, är okänd. Med tanke på hans i övrigt ådagalagda intresse för kyrkorna och deras inventarier, är det inte troligt, att han ansåg det tillräckligt med Törnewalls avbildningar. Någon liten kommentar hade säkerligen varit på sin plats. Troligen var det ohälsa, som hindrade honom att följa med sin tecknare runt södra Öland. Tidigare samma år hade han nämligen på grund av sjukdom varit förhindrad att redan från början delta i kungens eriksgata, utan fått ansluta sig under resans gång.

Av de 33 sockenkyrkorna beskrev han endast 12 och av de 10 kapellen nämner han endast ett, Långöre i Bredsätra sn.

Ett gott exempel på Hadorphs knappa, men uttrycksfulla stil finna vi i hans beskrivning av Böda kyrka (se nedan). I Köping ger han en målande skildring av såväl kyrkan som den omgivande naturen och traktens fornminnen.

Rhezelius hade sällan gjort beskrivningar av kyrkorna (s. 10 f.), men hans teckningar med deras rikedom av detaljer utgöra ändå ett utomordentligt viktigt källmaterial.

Hadorph är den som först gör verkliga byggnadsbeskrivningar. Han anger materialet: orden »telgsteen» (= kalksten) eller »sten» visa, att murarna voro oputsade. Med uttryck såsom »uel giordh», »skiön» och »helt uel bygd och uacker innan» framhäver han vissa kyrkor, medan han i ett fall anmärker på en kyrkas dåliga skick. Med några få ord, ungefär som i en modern resehandbok, karakteriserar Hadorph kyrkorna: »[Norra] Mökelby är en twetorns steenkyrkia huelfd med ny gemen målning, uacker kyrkia», och »Runstens kyrkia är en tue torns stenkyrkia, helt uel bygd och uacker innan, medh 2 pelare och högt hualf sacerstija på suder sijdan» (jfr fig. 1 och 19—20).

Till skillnad från Rhezelius beskriver han alltså även kyrkornas inre, valv och pelare. Han konstaterar, att vissa delar äro tillbyggda (se nedan Böda). I Alböke förklarar han pelarnas uppgift i de båda tornbågarna samt beskriver den märkliga bogårdsmuren¹ (jfr fig. 4 och 30 samt s. 8 f. och s. 59): »här är en märkelig högh kyrkiegårdsmur medh upreste flijsor moot huar andra ofuan på stor huuff» — beskrivningen stämmer väl med den ännu bevarade i Bunge (SvK, Go II, s. 17), där murkrönet täckes av mot varandra lutande hällar, likt ett sadeltak. Kyrkogårdsmuren i Alböke är f. ö. den enda han beskriver på Öland. Inte heller om klockstaplar, stigluckor eller gilleshus har han gjort några notiser.

¹ En rekonstruktion av Alböke kyrkogårdsmur är utförd av WILLIAM ANDERSON i Kult och Konst 1908, s. 295 ff.

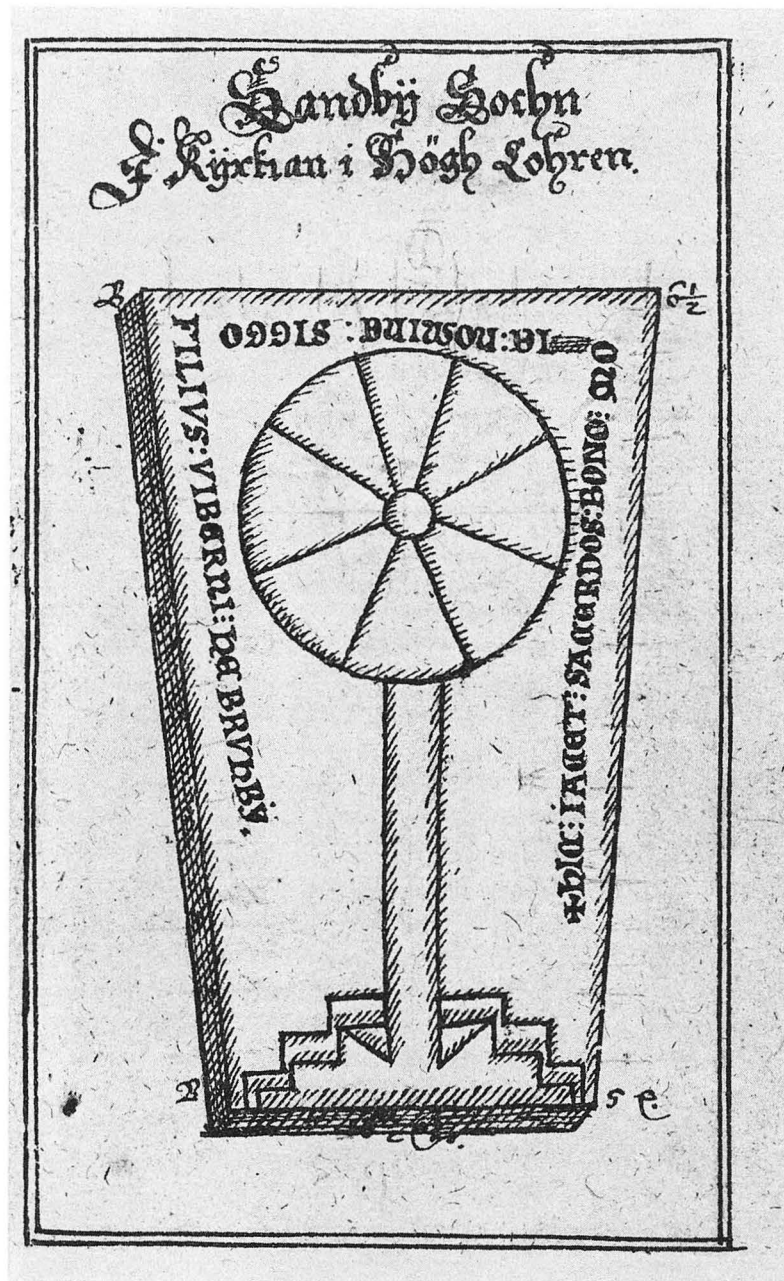

Fig. 9. Sandby kyrka. Gravsten över Siggo Viberni. Renritning av J. H. Rhezelius 1634. Ms, sign. F.c. 2/3, s. 163, KB. Foto KB 1965. — Suppleringen i blyerts av inskriften av annan hand, möjligen Hadorph.

Sandby Church. Medieval gravestone, now disappeared. Fair copy by J. H. Rhezelius, 1634. Die Kirche von Sandby. Mittelalterlicher Grabstein, nicht erhalten. Zeichnung von J. H. Rhezelius, 1634.

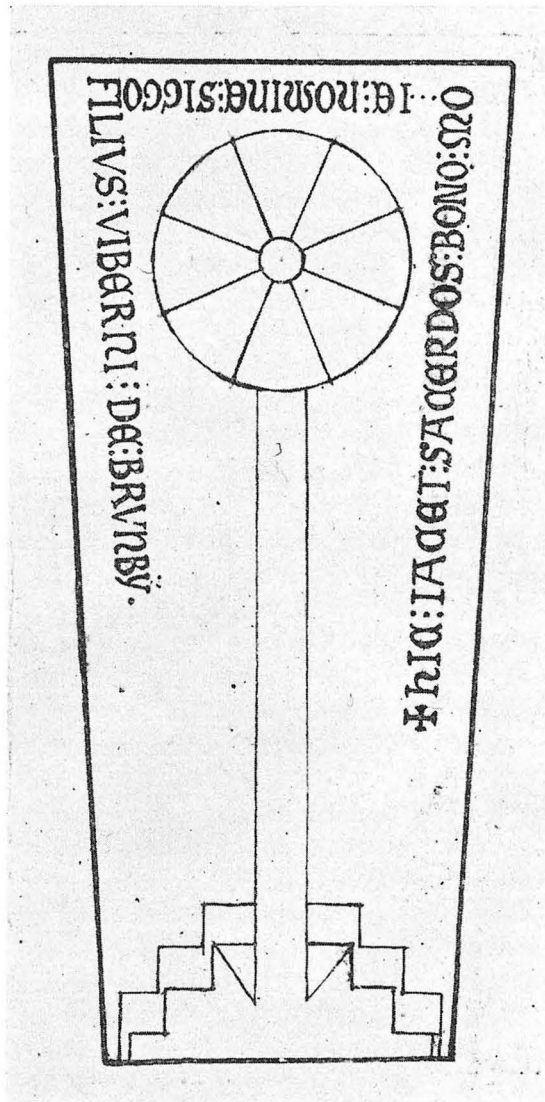

Fig. 10. Samma gravsten som fig. 9. Uppmätning av Petrus Törnwall 1673. Skala 1 : 20. Ms, sign. F.m. 46, fol. 47, KB. Foto KB 1965.

The same stone as in fig. 9. Measured by Petrus Törnwall, 1673.

Der gleiche Grabstein wie Fig. 9. Zeichnung von Petrus Törnwall, 1673.

Kalkmålningar med vapen voro föremål för hans intresse, liksom för Rhezelius. I vissa fall avbildar han samma vapen som denne (fig. 11). I andra fall är det antingen Rhezelius eller Hadorph, som åt oss förmedlat kunskapen om för länge sedan försvunna målningar. Bland sådana, som endast Hadorph och/eller Törnewall bevarat åt eftervärlden, höra bilderna i Alböke, där på södra sidan en grupp sköldbärande krigare voro målade, samt några vapen i Högby (se nedan). Kalkmålningar i Böda (se nedan) beskrivas av Hadorph, tyvärr dock utan att Törnewall ritat av dem. Tack vare Hadorph få vi genom en inskrift, som han återger, året på målningarna i Böda samt det fullständiga namnet på den präst, som bekostat desamma.

Inventarier, som nu länge varit förlorade, nämnas tämligen ofta av Hadorph. I Alböke berättar han om ett »S. Mårtens belete» och en inskrift därunder samt beskriver utförligt en trabes med flera inskrifter. I Föra omtalas ett medeltida altarskåp med en framställning av S. Eriks legend och med donatorn, en riddare, avbildad på den ena flygeln. Tyvärr är dock intet av detta avritat.

Textilier omnämnas och avbildas i vissa fall, nämligen om de äro prydda med vapen (fig. 11). En enda klocka nämner Hadorph, men ingen dopfunt, ej heller vare sig nattvardssilver, ljusredskap, glasmålningar eller annan utsmyckning. Däri skilja sig Ölandsamlingarna från dem Hadorph gjorde och lät göra i Östergötland.

Desto större intresse visade de antikvariska resenärerna för »munkstenarna».¹ Hadorph nöjer sig i allmänhet med att hänvisa till Törnewall, men lämnar stundom en kort karakteristik: »En aldeles förnött, den andre en lijten slagen better» heter det om två gravstenar i Alböke; »uacker» skriver han om en gravsten i Källa. »Mächta uäl huggen» är hans omdöme om den enda sten, som han närmare beskriver, den över Sigmund från Horn i Persnäs, om vilken han även ger en utförlig genealogisk kommentar. Materialet i stenarna nämner han endast i Persnäs, där flera stenar sägas vara av »Räffuelsten», dvs. sten från Reval,² »efter inga sådanne här finnes».

I de flesta fall nämner Hadorph samma stenar som Rhezelius, utom den s. k. Digerflisan i Persnäs, som omnämns 1667 i Rannsakingar, men ej av Rhezelius.

Syftet med Hadorphs och hans medhjälparens resa var huvudsakligen att beskriva de kyrkliga minnesmärkena, till skillnad från Rhezelius, som hade ett betydligt mer omfattande program. Endast några få fornminnen nämnas hos Hadorph. De geografiska förhållandena beröras helt kort. Ölands särpräglade natur lockade inte Hadorph till lika personligt färgade landskapsbeskrivningar som avsnitten från Östergötland i samma dagbok. Alvarlandskapets skönhet var ännu inte upptäckt. Endast Köping kallar han »en skiön platz», i övrigt anger han endast helt kort belägenheten.

Hadorph ger även upplysningar om pastoratsindelningen, dels den då aktuella: »Alböge

¹ Varken GARDELL eller HÅKANSSON citera volymen S. 30 men reproducera däremot flertalet av Törnewalls gravstensteckningar i F.m. 46.

² Jfr MARTIN OLSSON, Kalmar slotts historia II, Sthlm/Upps. 1961: »Räffuelsk' kalk (från Reval)», s. 337, 339, 340, 349.

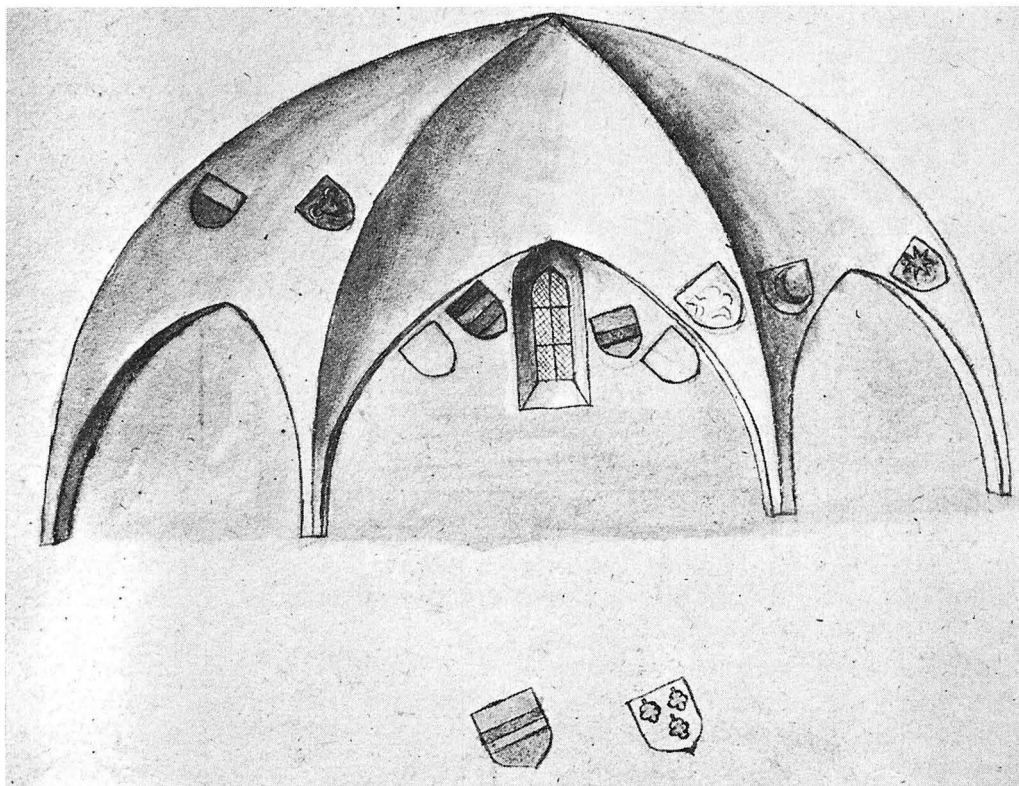

Fig. 11. Råpplinge kyrka. Vapen, målade i en tillbyggnad samt (nederst) broderade på ett altarbrun. Akvarellerad teckning av Petrus Törnnewall 1673. Ms, sign. S. 74, fol. 226 v:o, UUB. Foto N. Lagergren 1965.

Råpplinge Church. Coats-of-arms painted in an extension of the church and (below) embroidered on an altar border. Watercolour on drawing by Petrus Törnnewall, 1673. Nothing of what is shown here now remains.

Die Kirche von Råpplinge. Gemalte Wappen in einem Anbau und (unten) auf einer Altarborde. Nicht erhalten. — Aquarellierte Zeichnung von Petrus Törnnewall, 1673.

annexa till Lööf» . . . etc., dels tidigare förhållanden: Källa » . . . haffuer uarit annexa till Högby men är nu ett pastorat för sig sielf uordet i K. Carls tijd».

I resedagboken hänvisar Hadorph stundom till Törnnewalls avbildningar: »med denne inscript.», »som afriktade äre», men i de flesta fall saknas dylika hänvisningar. Tecknaren synes dock helt ha arbetat efter Hadorphs direktiv, mycket sällan förekomma teckningar, som ej direkt motsvaras av Hadorphs annotationer.

Törnnewalls bevarade ritningsmaterial består uteslutande av renritningar. Konceptritningarna äro tyvärr förlorade.¹ Med en spetsig blyertspenna och med hjälp av linjal ha teckningarna lagts upp. Hjälpelinjer skymta här och var. På detta underlag ha konturna dragits upp med bläck, som nu har en brun ton. Skuggpartier äro utförda med

¹ R. BOSTRÖM, Fv 1959, s. 88 f.

både akvarellfärg (som delvis löst upp bläckkonturerna) och blyerts. Murar och gravstenar ha fått en lokalfärg med blågrå lavyr, tak och skuggade partier ha tonats ned i mörkt gråsvart eller gråbrunt. I vapenbilderna förekomma även röd, gul och blågrön akvarellfärg samt täckvitt. De fint tecknade gavelprydnaderna och väderflöjlarna samt andra, små detaljer synas vara utförda med spetsig pensel.

Kyrkobyggnaderna äro avbildade från söder och äro uppritade i en skala, där 1 tum motsvarar 12 alnar, dvs. i skala 1:286.¹ Vid jämförelse mellan bevarade kyrkor (eller grundmurar) och Törnnewalls teckningar visar det sig, att skalenheter endast gäller det horisontala längdmåttet i sin helhet, ej delar därav. Sålunda stämma ej tornens eller långhusens enskilda mått i väst-östlig riktning, endast den totala längden. Därtill äro dessa ritningar behäftade med samma fel som andra renritningar från samma tid: ej heller längdmåtten äro alltid exakta.²

Eftersom konceptritningarna från Öland, ett utan tvivel värdefullt primärmaterial, gått förlorat, vågar man ej helt lita på Törnnewalls ritningar, vad längdmåtten beträffar, då det gäller försvunna kyrkor.

Ännu större fel vidlåda de vertikala måttangivelserna. De synas helt och hållet vara gjorda efter ögonmått. I detta avseende äro de att jämföras med Rhezelius' reseskisser (s. 10), med de s. 18, not 4 berörda östgötaritningarna samt med Frigelius' här nedan omtalade avbildningar (fig. 13—14, 24).

De allvarligaste anmärkningarna rikta sig emellertid mot Törnnewalls bristande sinne för detaljer. Han sammanblandar ofta rund- och spetsbågar: portaler, som bevisligen varit rundbågiga, har han givit gotiska former och tvärt om. Inte heller på hans fönsterformer kan man lita. Rak avslutning, rund- och spetsbågar växla, utan motsvarighet i verkligheten. Antalet fönster eller ljusgluggar stämmer ej alltid. Förmodligen har han också stundom förväxlat sina koncept: Gårdby långhus har av honom fått en fin rad med gluggar i en övervåning, som enligt alla andra källor hörde till grannkyrkan, N. Möckleby.

Mycket sällan markerar han skarvar, fogar eller indragningar i murverk (fig. 8 är ett exempel). Inte heller redovisar han alltid breddförhållandena mellan torn och långhus

¹ Skalan är alltså något större än SvK:s vanliga reproduktionsskala, 1:300. Emedan Törnnewalls ritningar ej äro exakta uppmätningar har det ansetts lämpligt att här avbilda dem i originalets storlek, 1:286, i st. f. i skalan 1:300 (med ett undantag, Köping, fig. 8, som skulle ha blivit för stor för satsytan och som därför förminskats något). Detta torde läsaren hålla i minnet vid jämförelser mellan de moderna uppmätningarna och Törnnewalls. Skillnaden är emellertid så liten, att den saknar praktisk betydelse, när det gäller en tecknare som Törnnewall.

² Detta framgår exempelvis tydligt, om man studerar JOHAN LEITZ' och PETRUS HELGONIUS' uppmätningar av Upplands kyrkor. Vid jämförelser mellan konceptteckningarna och renritningarna visa nämligen de senare avvikelser i varierande grad. — Teckningarna, som ingå i ms med sign. F.I. 3a och b., KB, äro utförda 1680—1685 och finnas utgivna i tryck av ERIK VENNBERG under titeln: »Johan Hadorphs resor: Afritningar af Kyrkor och Kyrkovapen i Uppland 1676—1685», Sthlm 1917. Många av dessa ritningar äro publicerade i SvK, Uppland.

korrekt. Ås östtorn, Ventlinge och Vickleby västtorn har han t. ex. helt missvisande ritat smalare än långhusen.

Två absider har han utelämnat, i Kastlösa och i N. Möckleby (det är möjligen avsiktligt: de kunde på grund av perspektivet ej synas).

Fasadbehandlingen ser på nästan alla teckningarna likartad ut, trots att ett stort antal kyrkor på hans tid voro oputsade. Däri skiljer han sig ofördelaktigt från sina kolleger, som exempelvis i avbildningarna av Östergötlands kyrkor mycket ordentligt redovisat för »telgstens»-fasader utan puts. Inte heller framgår det av Törnnewalls teckningar, om något annat material än spån använts som taktäckningsmaterial.

Varken Rhezelius eller Törnnewall ritade ett korrekt perspektiv. Därigenom visa de (till glädje för forskningen) ofta större partier av både väst- och östfasaderna, än som hade varit möjligt, om perspektivet hade varit riktigt. Törnnewalls försteg framför Rhezelius i detta sammanhang är, att han återgivit inte mindre än hälften av samtliga kyrkors västfasader, medan Rhezelius avbildat endast två. Därigenom ha vi fått kännedom om flera eljest okända västportaler. Även här ha emellertid insmugit sig fel: Vickleby unggotiska portal har han glömt att rita in. Det kan därför tänkas, att även andra tornportaler blivit bortglömda av honom — eller att han ritat portaler som aldrig funnits.

Trots alla dessa felaktigheter kan man dock ej fränkänna Törnnewalls kyrkoavbildningar värde som källa, men det är nödvändigt att i varje enskilt fall pröva deras halt genom jämförelser med andra källor.

När det gäller avbildningar av gravstenar¹ blir omdömet om Törnnewall betydligt mer positivt. Gravstenarna äro avbildade i skalan 1 : 20 (fig. 10).

Ett stort antal gravstenar ha försvunnit under 1800-talets ombyggnader och rase-ringar av kyrkorna, medan en och annan sten — hel eller i fragment — åter upptäckts vid restaureringar under de sista decennierna. Med hjälp av de bevarade monumenten har det varit möjligt att kontrollera Törnnewalls vederhäftighet såväl beträffande måtten som utsmyckningen. Även här förekomma dock felaktigheter: en gravsten i Algutsrum med en gotisk baldakin har av honom tecknats rundbågig, och en annan i Källa har fått figuren oskickligt insatt vid sidan av mittlinjen i stället för mitt på stenen. Båda stenarna finnas kvar.

Vad de numera försvunna stenarna beträffar, hade de ju tidigare avritats av Rhezelius, som även angivit måtten (fig. 9). Det är möjligt, att Hadorph och hans tecknare medförde Rhezelius' renritningar på sin resa och att det är Hadorph, som gjort vissa överarbetningar på dessa (s. 6 och fig. 9). Vid jämförelse mellan de båda tecknarnas gravstensbilder bekräftas ytterligare Törnnewalls trovärdighet. Eftersom hans bilder i

¹ I volymen F.m. 46 finnas efter nästan varje gravstensbild ett avdrag av de trästockar, som skurits efter dem. Hadorphs avsikt var nämligen att publicera ett omfattande verk om gravstenar. Ett stort antal trästockar skuros för detta ändamål, men Hadorph dog, innan han fått tillfälle att sätta sin plan i verket, och stockarna blevo lågornas rov vid Stockholms slottsbrand 1697.

allmänhet återge proportionerna korrekt (fig. 10), äro de lättare att använda, när det gäller att identifiera nyfynd. För gravstenarnas vidkommande äro Törnnewalls ritningar alltså en betydligt säkrare källa än när det gäller kyrkobyggnaderna.

Runstenar nämnas endast i några få fall av Hadorph i resedagboken, S. 30, och då utan återgivande av inskrifterna. Den enda runskrift han citerar, är den på en pelare i Löts kyrka (även hos Rhezelius). Bland Törnnewalls bevarade renritningar i volymerna S. 74 och F.m. 46 finns ej en enda runsten avbildad. Däremot återges en runinskrift på Hulterstads kyrkdörr.¹ Att Hadorph och hans medhjälpare under Ölandsresan även sysslade med runstenar, därom vittna emellertid träsnitt med deras signaturer i Bautil.² Av de 26 träsnitt av runstenar från Öland, som där ingå, äro 10 stycken signerade IH (= Johan Hadorph) och PT (= Petrus Törnnewall). De övriga äro osignerade, men »utan tvifvel äfven utförda under Hadorphs öfverinseende, ehuru af någon annan tecknare» (SvR, Öl., s. 6). Det kan också tänkas, att Hadorph själv tecknat förlagorna till de osignerade träsnitten under sin första Ölandsresa i mitten av 1600-talet (jfr s. 17, not 1). Stora delar av Antikvitetsarkivets samlingar, vilka förvarades i Stockholms gamla slott, gingo emellertid till spillo vid den stora slottsbranden 1697, varför detta endast är lösa förmodanden.

Hadorphs anteckningar och Törnnewalls bilder måste betraktas som en enhet. Tillsammans utgöra de en källa av utomordentligt stort värde.

CARL VON LINNÉ

Även Carl von Linné³ reste på Öland i offentligt uppdrag, men syftet med hans resa 1741 hade ingenting direkt med antikvariska intressen att göra. Han »saknar . . . alldeles det föregående århundradets historiska och arkeologiska intressen — eller kanske rättare: en runslinga, en ättehög o. d. intressera honom endast i hans egenskap av naturforskare. De bidraga att skänka bygden dess egendomliga kynne, de höra så att säga till landskapet.»⁴ Hans resebeskrivningar från Öland innehålla emellertid åtskilliga värdefulla upplysningar även om kyrkorna.

¹ SvR Öl. s. 68 f. Utgivarna, SÖDERBERG och BRATE, citera inskriften efter LILJEGREN, de kunde ej finna originalteckningen. Ej heller citera de volymen S. 30.

² En mycket stor del av Hadorphs runstensmaterial publicerades så sent som 1750 av JOHAN GÖRANSSON under titeln »Bautil, det är: Alle Svea ok Götha rikens runstenar ifrån verldenes år 2000 til Christi år 1000. . .», Sthlm 1750. Ölands runstenar ha där nr 1054—1070. Rhezelius' runstensmaterial är däremot ej utnyttjat i detta verk.

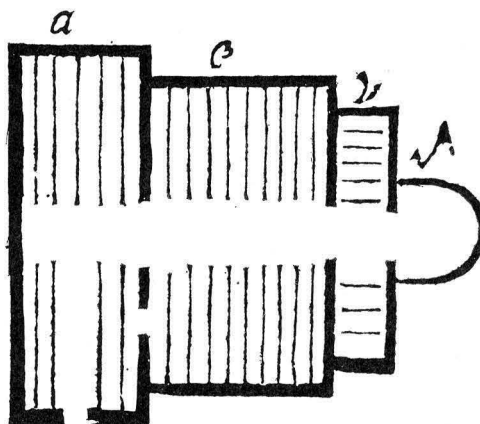
³ CARL VON LINNÉ (Linnæus), f. 1707, adl. 1757, † 1778. Hans naturvetenskapliga insatser skola här icke beröras. Även för den kulturhistoriska forskningen ha hans resor haft den största betydelse: i Lappland 1732 och i Dalarna 1734. Senare resor företogs på uppdrag av rikens ständer: till Öland och Gotland 1741, Västergötland 1746 och Skåne 1749. Hans Öländska och Gothländska resa utkom första gången 1745. Citaten här äro hämtade ur *Natur och Kulturs utgåva*, 4:e uppl., Sthlm 1962.

⁴ H. SCHÜCK, *Illustr. svensk litt. hist.* III, Sthlm 1927 s. 292.

Fig. 12. Smedby kyrka, planskiss av interiören. Teckning av Carl von Linné 1741 (förstorad). — Proportionerna äro missvisande.

Smedby Church. Plan of interior by Carl Linnæus in his account of a journey to Öland and Gotland in 1741 (published 1745). The church was demolished in 1852. The nave had the same *external* width as the tower.

Die Kirche von Smedby, Grundriss des Innenraums. Zeichnung von Carl von Linné: »Öländska och Gothländska resa 1741«, 1745. — Die Kirche wurde 1852 abgerissen. Ihr Langhaus hatte die gleiche *äussere* Breite wie der Turm.

En allmän karakteristik av dem gjorde han vid behandlingen av Alböke: »Alböke kyrka var lik de andra öländska kyrkor, vilka merendels alla äro så släta, som gotländska kyrkorna äro präktiga». Om kyrkornas belägenhet gjorde han följande iakttagelse: »Kyrkorna äro mest anlagda på landborgen, där jorden är till några alnar djup, kanske därför att man i kyrkogårdarna må kunna begrava liken. De gamle lära ock för samma orsaks skull haft här sina ätteplatser, av vilka hela landborgen var full intill Hulterstad...»

I Köpings kyrka var det endast dopfunten, som föranledde en kommentar: »I kyrkan sågs en funt av en grov, porös och liksom grötaktig kalksten, något lik filtersten» — det var endast stenarten, som intresserade honom, om den numera endast fragmentariskt bevarade funtens uppbyggnad eller ornering finnes beklagligtvis ej ett ord.

Endast en runsten, ej själva kyrkan, beskrev han i Runsten, varefter han övergick till en livfull beskrivning av bröllopstraditioner i socknen. På samma sätt skymtar Högby kyrka endast som bakgrund för en procession av kyrkogångshustrur med följe, och av kyrkans rika inredning nämner han endast ett votivskepp (se nedan).

Smedby kyrka föranledde Linné till en noggrann beskrivning samt en planskiss på grund av kyrkorummets ovanliga utseende (fig. 12).¹ Tack vare Rhezelius (s. 8, 10) och Linné är vår kunskap om denna för länge sedan försvunna kyrka tämligen god.

Stenåsa, Egby m. fl. kyrkor »restes förbi», andra »besågs hastigt», utan att läsaren får veta, vad Linné såg. Skada, att han inte med lika stor detaljskärpa beskrev fler kyrkor än Smedby, han som så klart återgivit utseende och konstruktioner hos boningshus och stängsel.

¹ R. BOSTRÖM, ÖBI 22/12 1964.

PETRUS FRIGELIUS

Helt för sitt eget nöjes skull avritade Petrus Frigelius¹ kyrkor och kyrkliga föremål, framför allt gravminnen och runstenar, ruiner av kapell och gilleshus, fornborgen Gråborg m. m. Dessa ritningar utfördes under sommarferierna åren 1746—1755, som Frigelius tillbringade på resor i det dåvarande Kalmar stift.

Ölands kyrkor finnas dels i den opaginerade delen i början av volym I av Frigelianska samlingarna, dels sidorna 115—177 i samma volym, medan Smålands kyrkor finnas i volym I, sidorna 1—114 samt i volym II. Volym III innehåller huvudsakligen samlingar till det forna Kalmarstiftets Herdaminne.

På Öland ritade han av $\frac{2}{3}$ av kyrkorna, dvs. samtliga på öns södra och mellersta del; från norra ön endast en gravsten i Persnäs. Liksom de ovan presenterade tecknarna avbildade han kyrkorna från söder, men är den förste, som även avbildat dem från norr, vilket givetvis är av oskattbart värde. Tidigare okända nordportaler och fönster i norr ha därigenom blivit kända för forskningen, liksom sakristior och andra nordliga tillbyggnader.

Teckningarna äro utförda på platsen med blyerts eller rödkrita, senare ifyllda med bläck. Ibland avviker bläckteckningen från underlagsritningen, så att båda avfattningarna synas. Vickleby och Kastlösa äro exempel härpå; intill sistnämnda kyrkas västtorn har Frigelius t. o. m. med blyerts skrivit anvisningar för renritningen för att få den färdiga bilden så korrekt som möjligt. Bläcket har stundom sugits upp av papperet, så att vissa detaljer slagit igenom på baksidans ritningar (fig. 13, 14), vilket kan ge upphov till misstolkningar, i synnerhet om man endast studerar fotografier av teckningarna.

Frigelius är en valhänt, men noggrann tecknare. Kyrkor och klockstaplar äro framställda i större skala än kyrkogårdarna med deras stigluckor och bodar (fig. 13, 14, 24). I ett omvänt perspektiv framträda de små landskyrkorna som stora katedraler på de alltför smått tecknade kyrkogårdarna med deras låga murar, diminutiva stigluckor, runstenar, gravar, benhus, solvisare och träd.

¹ PETRUS FRIGELIUS, f. 1708, † 1791, lektor i matematik i Kalmar 1742—1755, prästvigd 1747, kyrkoherde i Madesjö (Sm) från 1755, kontraktsprost i Södra Möre 1764. — Stora genealogiska intressen drev honom att ur kyrkoarkivalier och andra källor samla material till stiftshistorien. Ännu finns i många Kalmarstiftets kyrkor bevarade av honom sammanställda s. k. Series pastorum, minnestavlor på vilka församlingens präster och deras tjänstgöringsperioder äro uppräknade (från Uppsala möte 1593 och framåt. — Se nedan Böda kyrka). Stora delar av hans Herdaminne-samlingar ingå nu i Anders Löfmans samling (s. 43 not 2) i Kalmar läroverks bibliotek (tidigare Gymnasiebiblioteket), där även hans samlingar om kyrkorna och deras minnesmärken, de s. k. *Analecta Frigeliana* eller de Frigelianska samlingarna, förvaras. Dessa samlingar ha utnyttjats av N. I. Löfgren och Abraham Ahlqvist i deras bearbetade samlingar till Herdaminnet i Kalmar stift. I ATA förvaras utdrag ur Frigelius' saml. utförda 1900 av lektor Fabian Bachrendtz i Kalmar. — H. HILDEBRAND har i Sv. Med. II använt några av F:s bilder, som dock först omritats. I HERDAM. 3 finnes ett antal av hans teckningar av småländska kyrkor reproducerade.

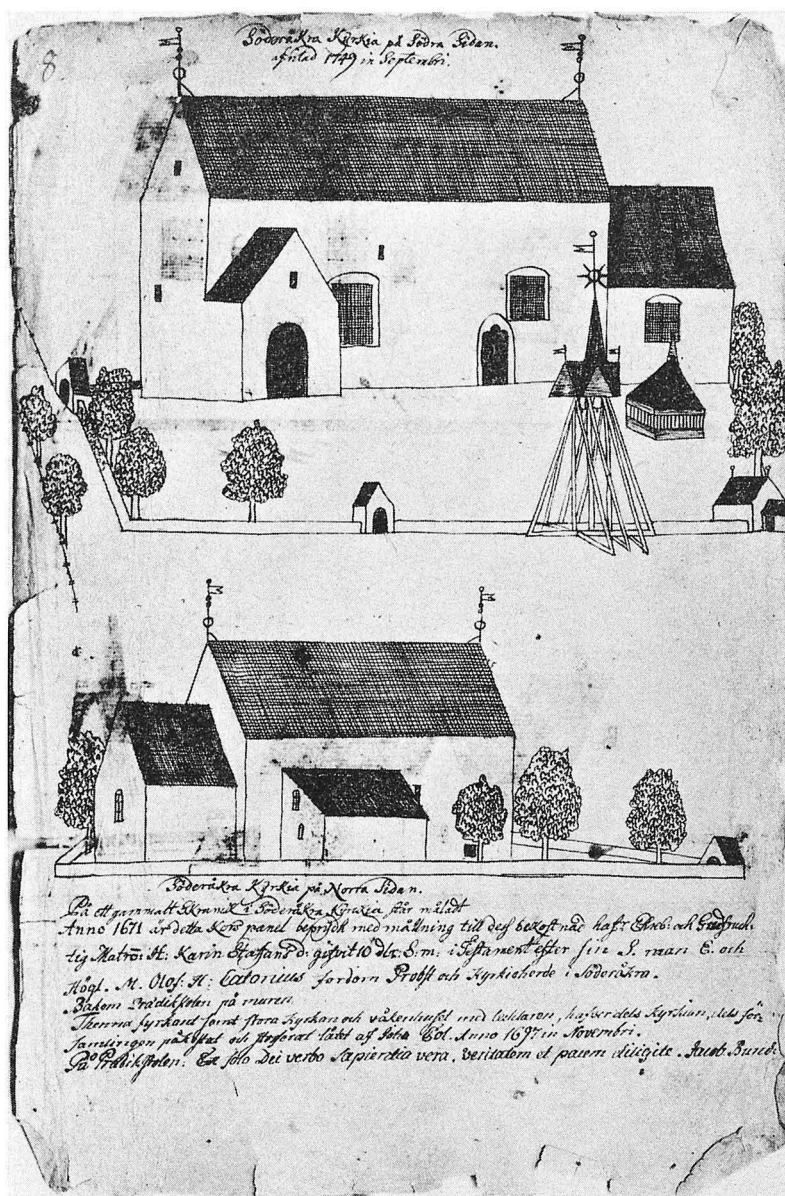

Fig. 13. Söderåkra kyrka, Småland. Bläckteckning av Petrus Frigelius 1749. Teckningarna fig. 13, 14 o. 24 tillhöra Frigelianska samlingen, KLB. De äro här förminskade till mindre än hälften av originalens storlek.

Söderåkra Church (Småland), churchyard, bell tower, a wooden grave monument or chancel house and a storehouse from SW (above) and NW (below). Pen drawing by Petrus Frigelius, 1749. The church was demolished in 1795.

Die Kirche von Söderåkra (Småland), Kirchhof, Glockenturm, hölzernes Grabden Beinhaus und Geräteschuppen, von SW (oben) und NO (unten). Tintenzeichnung von Petrus Frigelius, 1749. — Die Kirche wurde 1795 abgerissen.

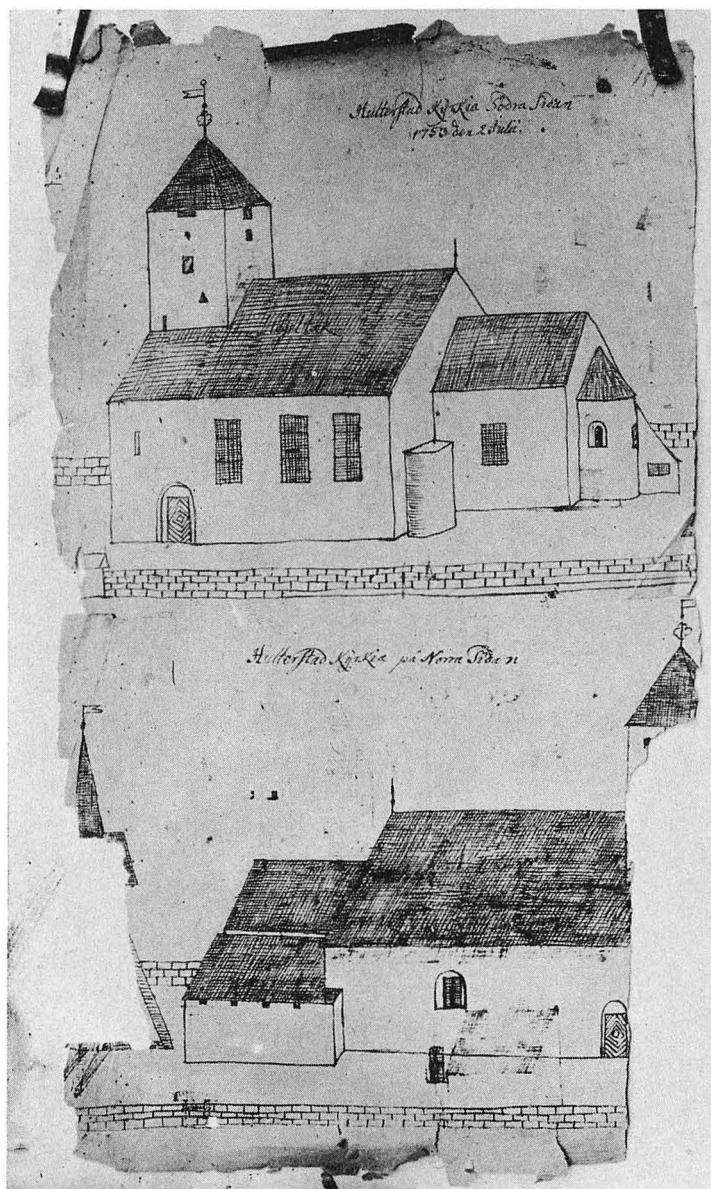

Fig. 14. Hulterstads kyrka. Bläckteckning av Petrus Frigelius 1753. Teckningen är på denna bild skadad. Jfr fig. 15. Foto A. Billow 1918.

Hulterstad Church from S and N. Pen drawing by Petrus Frigelius, 1753. The drawing is damaged in this figure. Cf. fig. 15. The church, except the tower, was demolished in 1803.

Die Kirche von Hulterstad von S und N. Tintenzeichnung von Petrus Frigelius, 1753. Die Zeichnung ist beschädigt (vgl. Fig. 15). — Die Kirche wurde, ausser dem Turm, 1803 abgerissen.

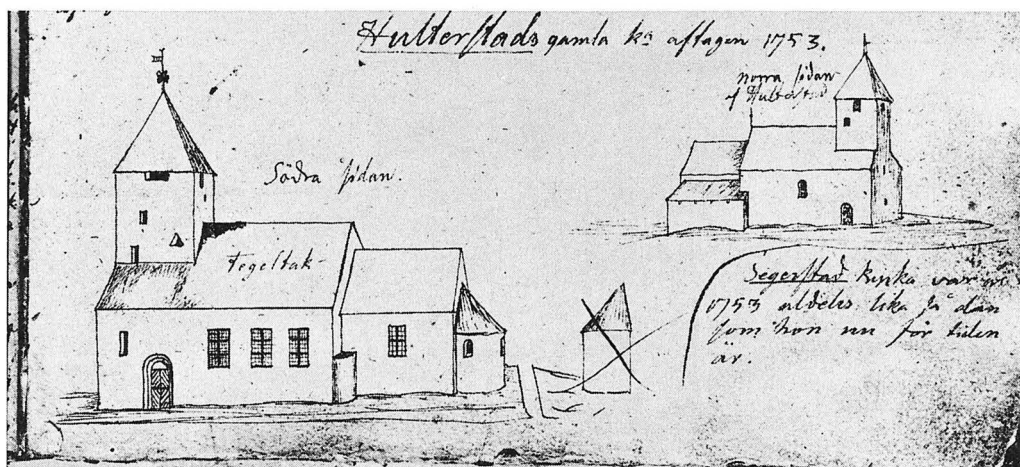

Fig. 15. N. I. Löfgrens kopia 1818 av fig. 14. Originalen var då ännu oskadat, så att V-fasaden kommit med på bilden. — Originalen till Fig. 15 samt 19—22 tillhöra ATA.

N. I. Löfgrens copy of fig. 14, made in 1818. The original had not yet been damaged, and the W front is included in this picture. N. I. Löfgrens Kopie von Fig. 14. Damals war das Original noch unbeschädigt, so dass hier auch die Westfassade zu sehen ist.

Vertikala skarvar och stötfogar i murverket markeras med prickade eller heldragna linjer, liksom horisontala påbyggnader (fig. 24). Portaler och fönsteröppningar äro korrekt återgivna och insatta, såvitt de kunnat kontrolleras (exempelvis den lilla trekantiga gluggen i Hulterstad, fig. 14 (jfr s. 12). Beträffande det skadade bladet med Hulterstads och Stenåsa kyrkor, se 44.

Byggnadsmaterialet och dess behandling anges ej, utom undantagsvis: på Hulterstads långhustak (fig. 14) har han skrivit ordet »tegeltak».

Gravstenar och andra gravminnen avbildar han ibland helt och hållet, ibland endast en detalj, ett monogram eller ett vapen därå. Till skillnad från Rhezelius, Hadorph och Törnewall har han även tagit med gravstenar från nyare tid, ja, flera t. o. m. från 1700-talet. I de flesta fall är det endast deras inskriptioner, som han skrivit av. Tyngdpunkten i den text, som beledsagar teckningarna, består av inskrifter: på gravstenar, ljuskronor, nattvardssilver, klockor etc., på valv, väggar och fast inredning. Genom att sådana inskriptioner ofta upplysa om donatorer eller andra tillskyndare, konstnärer och tillverkare, byggnadsår etc., ha vi här en viktig källa, som kompletterar arkivaliernas ofta knappa notiser. Därjämte bestå samlingarna av utdrag ur kyrkböckerna, mest med personhistoriskt innehåll. Direkta beskrivningar äro sällsynta. Dit höra kortfattade skildringar av N Möckleby kyrkas glasmålningar, predikstol, en dopfont m. m.

Som runläsare har Frigelius fått ett dåligt betyg,¹ men för SVERIGES KYRKOR har han visat sig vara en i stort sett tillförlitlig och givande källa.

¹ SvR ÖI. I, s. 8: »Frigelius läste runor dåligt, endast hans teckningar af tidigare okända stenar ha värde . . .»

Fig. 16. Fornminnesområde vid Gaxa backe (nu Hagaby), Gaxa tullkvarn och by. I fonden Högby kyrka. Bläckteckning av C. G. Hilfeling 1796 (förminskad). ATA, Brevserien 1.

Prehistoric remains in the parish of Högby. In the background Högby Church. Pen drawing by C. G. Hilfeling, 1796.

Gebiet im Sprengel von Högby, das reich an Altertümern war. Im Hintergrund die Kirche von Högby. Tintenzzeichnung von C. G. Hilfeling, 1796.

CARL GUSTAF HILFELING

Carl Gustaf Hilfeling¹ reste på Öland mellan 1796—1801 och gjorde då värdefulla anteckningar om kyrkorna och deras inventarier, om runstenar och fornlämningar. Hans dagböcker från resorna äro omsorgsfullt illustrerade med teckningar i bläck och blyerts, en del laverade.² Under sina resor till och från Gotland passerade han Öland och besökte då många kyrkor på norra och mellersta ön. Hans skildringar av besöken

¹ CARL GUSTAF GOTTFRID HILFELING, f. 1740 i Östergötland, † 1823, antikvitetsstecknare, konduktör m. m. Utbildad inom guldsmeds- och gravyrkonsterna. Först ritlärare, från omkring 1765 arbetade han för N. R. Brocman, assessor i Antikvitetsarkivet, kom 1767 till historikern Langebek i Köpenhamn. Under 1780-talet anställd som kgl. dansk antikvitetsritmästare med uppgift att avteckna fornlämningar i Skåne och Blekinge samt för att göra dokumentavskrifter.

Åren 1788—1801 bekostades hans resor av den kände fornforskaren och hovmannen PEHR THAM på Dagsnäs (f. 1737, † 1820), vilka gällde liknande forskningsresor i Bohuslän, Västergötland, Småland, Öland och Gotland. H. gjorde fyra resor till Gotland, i allmänhet över Öland.

Hilfelings resedagböcker förvaras dels i KB, sign. F.m. 57: 1—13, dels i Köpenhamns KB, sign. Ny kongel. saml. 409. Brev o. teckningar förvaras i ATA. Endast en liten del av hans samlingar äro publicerade, av bl. a. Pehr Tham, J. G. Liljegren och N. H. Sjöborg (s. 43, not 1).

SvR, Öl. s. 8 f. — C. EICHHORN, art. i Nord. Fam.bok., 2. uppl. (1909). — HÅKANSSON, bl. a. s. 105 f. — SCHÜCK, VHAA hist. V, Sthlm 1936, s. 279, 501, 524.

² JOHAN WALLMAN har ritat ytterligare bilder till Hilfelings resebeskrivningar, se s. 48, not 1.

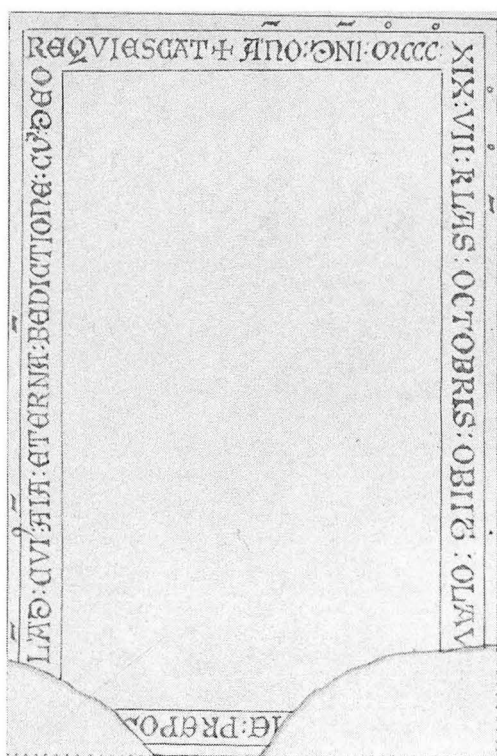

Fig. 17. Gravsten över prosten Olaus, † 1319, Gärdslösa kyrka (jfr fig. 2). Teckning av C. G. Hifeling 1801. Ms, sign. F.m. 57: 3, KB.

Gravestone, 1319, Gärdslösa Church (cf. fig. 2). Drawing by C. G. Hifeling, 1801. The stone broke into several pieces when it was to be moved from the floor of the chancel in 1873.

Grabstein, 1319, Kirche von Gärdslösa (vgl. Fig. 2). Zeichnung von C. G. Hifeling, 1801. — Der Stein zerbrach in mehrere Stücke, als er 1873 aus dem Boden des Chores entfernt werden sollte.

i prästgårdar och andra hem, där han blev mottagen, äro av stort kulturhistoriskt värde. Hans beskrivningar av Böda, Högby och Källa (se nedan) äro kortfattade, men innehålla väsentliga upplysningar om planer, våningsindelning, valv och pelare. Köpings kyrka beskriver han helt kort: »har 2^{ne} rader Pelare af huggen Sten», men uppehåller sig längre vid inventarierna, beskriver ett ännu bevarat begravningsvapen samt ett stort antal medeltida skulpturer. En del av dessa äro ännu i behåll, men ett altarskåp är endast känt genom Hifelings skildring: »I kyrkan stod på en gl: cassetad ruinerad Altartafla från Catholska tiderna voro dessa vapn målade vid hvarandra», jämte en skiss av de båda vapnen. Han beskriver och ritar av en runsten, som var inmurad i östtornets sydöstra hörn »nedre vid jorden». Vid 1800-talskyrkans rivning 1953 gjordes för-

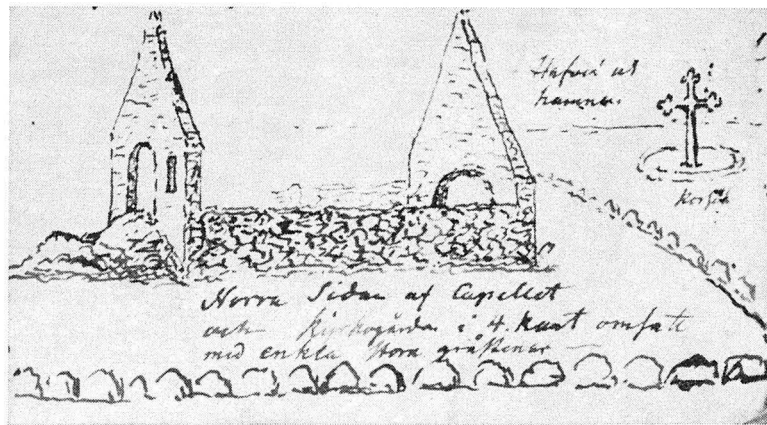

Fig. 18. Långöre kapellruin och stenkors (Bredsättra sn) från N. Bläckteckning av C. G. Hilfeling 1800. Köpenhamn, Kungl. Bibl., sign. Ny kongel. saml. 409.

The ruins of Långöre Chapel and a stone cross (parish of Bredsättra), first half of the 13th century, from N. Pen drawing by C. G. Hilfeling. The W gable (to the right in the picture) collapsed during a storm in 1914.

Die Ruine der Kapelle und Steinkreuz von Långöre (Sprenzel von Bredsättra), 1. Hälfte des 13. Jh., von N. Tintenzeichnung von C. G. Hilfeling, 1800. — Der W (hier der rechte) Giebel stürzte 1914 im Sturm ein.

sök att i östtornets grundmurar återfinna stenen, men förgäves. Hilfelings upplysningar är det enda vi ha om detta fragment.

Han berättar om fynd av mynt och annat, som gjorts i trakten och återger traditioner om dem. Om profanvåningarna i Källa och Böda kyrkor hade han den uppfattningen, att de tjänat som kloster.

Beskrivningen av ett vigvattenskar, inneslutet i en pelare i Högby (se nedan) är av utomordentlig vikt. Det är förvånande, att ingen av de andra resenärerna, som äro upptagna i denna INLEDNING, har gjort någon anteckning därom.

Runstenar beskrevs och tolkades ingående, men även för gravstenar intresserade sig Hilfeling. En medeltida häll i korgolvet i Gärdslösa över prosten Olaus († 1319. fig. 1 o. 17), som när den avbildades 1634 och 1673 var alldeles hel, var vid Hilfelings besök 1801 skadad.

Hilfeling sökte också kontakt med andra forskare. Genom Anders Fornander (s. 45, not 2) fick han upplysningar om Frigelius' samlingar (s. 28 f.) och beklagade i sina dagboksanteckningar, att han ej vid sin resa på Öland 1797 känt till dem. Av Fornander fick han 1801 excerpter ur Frigelius' material (rörande N. Möckleby, Gärdslösa och Runsten), vilka han medförde på sin resa på Öland samma år och kommenterade. Med utgångspunkt från en inskrift om S. Birgitta i Gärdslösa skriver han: »Obs den öfversta Bönen til St. Brita; gifver tilkänna: det Hennes dyrkan på Öland i denna församling förnämel^t skedt — man erinre sig St Britas Capell här i gället varit^t, vid Sikehamn

¹ Kapellet är beläget i grannsocknen, Bredsättra, som tillhörde samma pastorat.

och Långöre udde; där ännu dess murar och gaflar synas, och jag tilförene omständligen beskrifvit i förra samlingen» (fig. 18). I den beskrivning som han åsyftar, finnas noggranna uppgifter om mått och belägenhet m. m. (delvis skymtande i fig. 18).

NILS ISAK LÖFGREN

Före 1800-talet hade de flesta kyrkorna på Öland fått behålla sin medeltida karaktär (jfr Tabellerna 1—2). De avbildningar, som gjordes av 1600- och 1700-talets resenärer, förmedla därför åt oss en ungefärlig bild av det medeltida tillståndet.

1800-talets befolkningsökning samt tidigare försummelse i kyrkornas underhåll, liksom även vågen av religiös väckelse som svepte fram över vårt land samverkade att framkalla den stora, och för de medeltida kyrkorna förödande ombyggnadsvåg, som under 1800-talet vällde fram över Öland (Tabell 3).¹ Under några få decennier försvunno 9 medeltida kyrkor helt, och av 13 andra bevarade man endast västtornen (ofta i förändrat skick). De återstående kyrkorna byggdes om mer eller mindre genomgripande, så att hela Öland på 1880-talet endast hade kvar 7 av sina en gång 33 medeltidskyrkor och sammanlagt 20 medeltida torn. Även från detta skede äga vi emellertid värdefullt bildmaterial.

Nils Isak Löfgrens² liv sammanfaller nästan helt med detta kyrkobyggnadsskede.

¹ Jfr WILLIAM ANDERSONS uppsatser i Kult och Konst 1908, s. 129 ff. samt i Varden 1910, s. 61 ff.

² NILS ISAK LÖFGREN, f. 1797, † 1881, präst o. fornforskare. Som gymnasist i Kalmar 1815—1819 tillbringade han ferierna i Vickleby, där han tjänade sitt uppehälle som informator. Efter studier i Lund avlade han 1821 dimissionsexamen och anställdes s. å. som predikobiträde i Vickleby. 1822—1825 nådårspredikant i Gårdby-Sandby pastorat. Från sistnämnda år verksam i Småland, bl. a. i Ryssby, Högsby och Kråksmåla. 1845 prost i egna församlingar, 1858 kyrkoherde i Högsby och Långemåla, s. å. kontraktsprost över Handbörds kontrakt. — 1844 utsågs han till korresponderande ledamot av VHAA efter Ahlqvist (s. 45, not 1), som avlidit samma år.

Handskrifter: Huvudparten av Löfgrens samlingar förvaras i ATA: förutom LÖFGREN och ÅHSTRAND-LÖFGREN bl. a. Kalmar och dess stift på fasta landet (5 vol.). I följande institutioner finnes också L:s material fördelat: KB, sign. F.m. 55 (teckningar av kyrkor på Öland och i Småland). — I RA (ÖIÅ skr. samt ED konseljhandl.) och BSt förvaras flera uppmätningar och ombyggnadsförslag av L:s hand. — UUB, AHLQVISTS SAML., 7 volymer signerade S. 84—S. 90, innehålla stora partier av L., se nedan s. 46. — LUKI, MANDELGREN SAML., originalteckningar och brev från L. till Mandelgren, med vilken han korresponderade ännu så sent som 1876 och 1881 (Mandelgren kallar honom »Löfvegren»). Övriga handskrifter, se Bo LÖFGREN, Släkten Löfgren från Högsby, Sthlm 1925, s. 27 f.

Tryckta arbeten: bl. a. Kalmar och dess stift i Småland, Kalmar 1828—1830. — CLERUS CALMARIENSIS. Tjenstemän vid församlingarna och läroverken uti Kalmar stift. Häfte 1, Kalmar 1836, samt Häfte 2, Kalmar 1839 (Häfte 3, Öland, se s. 36, o. 46). Övriga tryckta arbeten, se Bo LÖFGREN, a. a., s. 27 f.

Delar av L:s öländska samlingar ha även publicerats av andra (delvis utan angivande av ursprung). Förutom i AHLQVIST, Ölands historia (s. 36 samt s. 45, not 1) bl. a. i HORACE MARRYAT, One Year in Sweden, London 1862, sv. övers. 1863 (Alböke kyrka); N. H. SJÖBORG, Samlingar för Nordens fornläskare, del II, Sthlm 1824, s. 118, pl. 17: 69 (Glömminge kalkmålningar); HILDEBRAND, Sv. Med. II o. III (ett flertal kyrkor); HERDAM. 2—4 (kyrkor i Småland och på Öland); ÖLAND (ett antal kyrkor).

Litteratur om L: Bo LÖFGREN, a. a. — HERDAM. 4, s. 347 och där anf. litt.

Tack vare hans tydliga exteriörbilder (fig. 19) kunna vi i en del fall steg för steg följa de förändringar som ägde rum. Genom att han även gjorde utförliga anteckningar, detaljerade planuppmätningar (fig. 19), interiörbilder (fig. 20—22) samt i några fall även sektioner (fig. 25) räddade han i sista minuten åt forskningen ett stort och viktigt material rörande de öländska medeltidskyrkorna. Det framstår därför som en egendomlig motsägelse, att han spelat en ej obetydlig roll även vid själva kyrkoraseringarna. Det var nämligen han, som ritade många av ombyggnadsförslagen (s. 38 f.). Det ter sig för oss oförklarligt, att Löfgren och även Ahlqvist (s. 45 f.), som tillsammans betytt så oerhört mycket för forskningen om det forna Öland, direkt medverkade till, att en kyrka som Runsten (fig. 19—20) ersattes med en helt ny och skäligen ointressant byggnad.

Redan som barn greps Löfgren av ett starkt intresse för vår forntid. När han senare vistades i Vickleby, började han 1815 att för sitt nöjes skull samla material till en historisk/topografisk beskrivning av Öland. 1818 blev han bekant med Abraham Ahlqvist (s. 45 f.), som kommit till Vickleby som nybliven präst och som vid denna tid tagit upp sin faders avbrutna forskningar om Öland. Mellan de båda unga männen utvecklades en varm vänskap, och tillsammans fortsatte de att samla material till den Ölandsbeskrivning, som under Ahlqvists namn utkom 1822—1827 (s. 45, not 1, s. 46 f.). I förordet till dess sista volym betygar Ahlqvist sin stora tacksamhet till Löfgren, som dels stått för de ekonomiska beskrivningarna av vissa socknar, dels utfört förlagorna till illustrationerna i boken. Efter modernt sätt att redovisa källor borde dock Ahlqvist ha betonat Löfgrens insatser starkare. Ahlqvists samlingar i UUB innehålla nämligen ej endast ett stort antal teckningar och beskrivningar av Löfgrens hand från 1815 och senare, utan även talrika ändringar och tillägg av Löfgren i Ahlqvists manuskript, liksom en utförlig »Förteckning på märkvärdigheter och Antiquiteter på Öland hvilka till en del äro ännu obekante och obeskrifne, socknevis anförde av N.I.L. 1818», även innehållande anvisningar om hur en kyrka skall beskrivas. Det bör alltså betonas, att Ahlqvists arbete om Öland tillkommit i mycket intimt samarbete med Löfgren. Denne framstår som en mycket blygsam person, vars teckningar ofta äro osignerade, ehuru han varit ytterst noga med att datera dem, vilket ur vetenskaplig synpunkt är viktigare.

Löfgrens öländska samlingar fördela sig på följande sätt:

1) I AHLQVISTS SAML., UUB, finnes ett stort antal teckningar, notiser och excerpter från 1815 och senare.

2) I ett interfolierat exemplar av PETTER ÅHSTRAND, Beskrifning öfver Öland (Upps. 1762), nu i ATA, tecknade Löfgren 1815—1817 planer, exteriörer och interiörer av ett antal kyrkor samt gjorde korta beskrivningar av dem. Denna källskrift kallas i det följande för ÅHSTRAND-LÖFGREN.

3) Den andra Ölandsvolymen i ATA, här nedan kallad LÖFGREN, omfattar ca 400 sidor i 4:o. Den påbörjades 1816. Huvudparten av detta material samlades 1816—1822, varefter volymen överlämnades till Ahlqvist (s. 45 f.). Den kompletterades efter 1857,

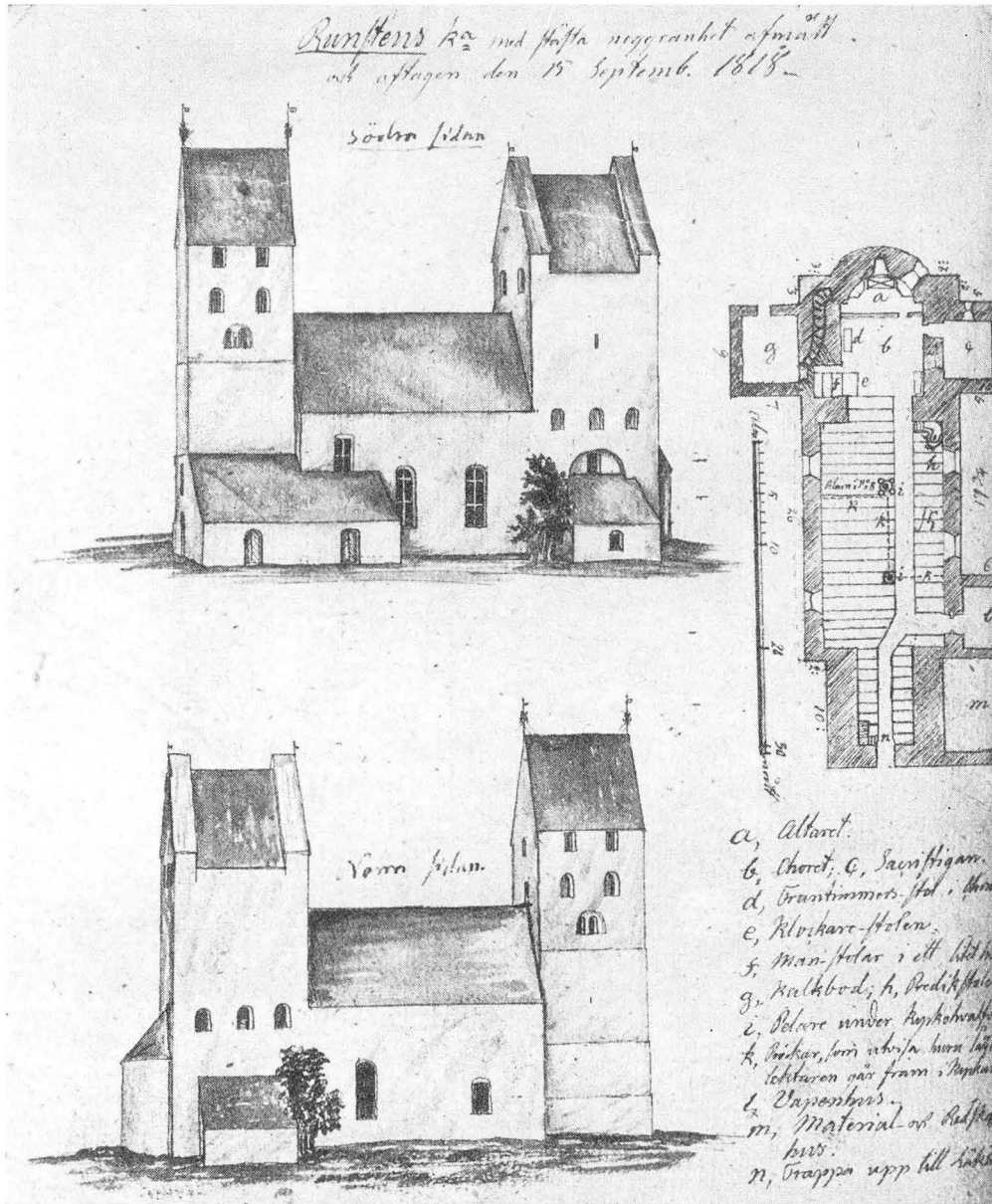

Fig. 19. Runstens kyrka, exteriörer från S och N samt plan. Akvarellerad teckning av N. I. Löfgren 1818. Jfr fig. 1 o. 20.

Runsten Church, exterior from S (above) and N, and plan. Watercolour on drawing by N. I. Löfgren, 1818. Cf. figs. 1 and 20. The church was demolished in 1835.

Die Kirche von Runsten von aussen gesehen, von S und N und Grundriss. Aquarellierte Zeichnung von N. I. Löfgren, 1818 (vgl. Fig. 1 und 20). — Die Kirche wurde 1835 abgerissen.

Fig. 20. Runstens kyrka, interiör mot Ö. Bläckteckning av N. I. Löfgren 1818 (ca 1 1/2 gångers förstoring).

Runsten Church, interior looking E. Pen drawing by N. I. Löfgren, 1818. The church was demolished in 1835. The pillars are gateposts in the churchyard wall. Part of the pulpit still preserved.

Die Kirche von Runsten, Innenraum nach O. Tintenzeichnung von N. I. Löfgren, 1818. — Die Kirche wurde 1835 abgerissen. Die Säulen findet man als Torpfosten in der Kirchhofsmauer wieder. Kanzelstuhl ist auch erhalten.

sedan Löfgren återfått den av Ahlqvists änka. Innehållet består huvudsakligen av Löfgrens egna teckningar och beskrivningar, men även av annat material, brev (från Ahlqvist m. fl.), excerpter m. m.

4) Mellan 1822—1825 vistades Löfgren i Gårdby och Sandby, från vilken tid finnas värdefulla sockenbeskrivningar och teckningar (fig. 25) i de båda socknarnas protokollsböcker, båda med signum K I: 1 (VaLA).

5) En liten volym med avbildningar, »Gotländska, Öländska och Småländska kyrkor», som tagits ur ett interfolierat exemplar av Tunelds geografi, förvaras i KB, sign. F.m. 55.

6) På uppdrag av en del församlingar utförde han uppmätningar och förslag till nybyggnader och inventarier, vilka vidarebefordrades till ÖIÄ och nu förvaras dels i RA, dels i BSt. De äro oftast osignerade, men alltid daterade:

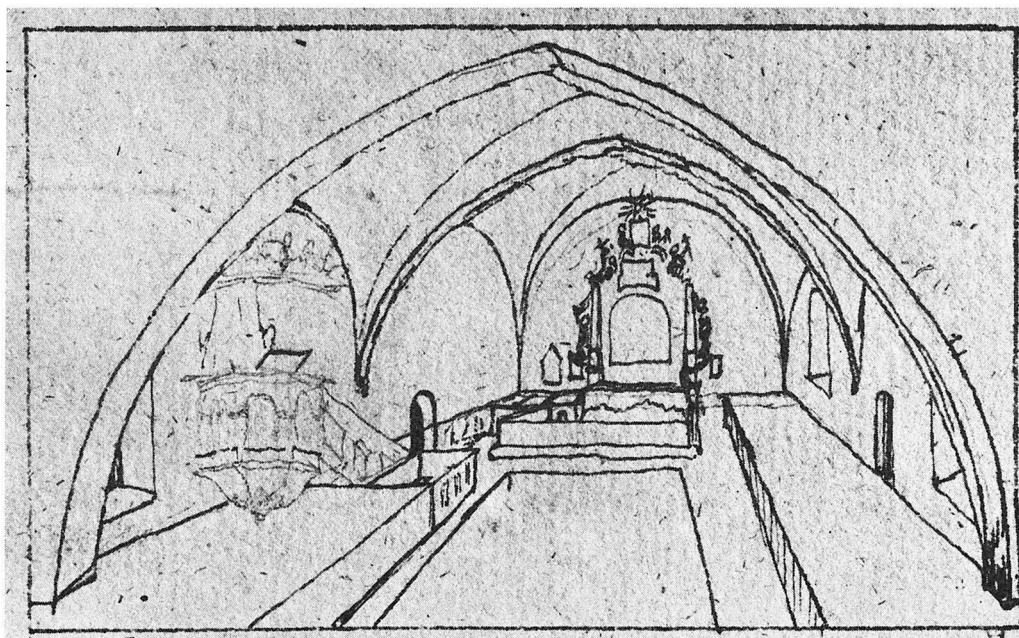

Fig. 21. Stenåsa kyrka, interiör, mot Ö. Teckning (bläck och blyerts) av N. I. Löfgren 1819 (mer än dubbel förstoring).

Stenåsa Church, interior looking E. Drawing (ink and pencil) by N. I. Löfgren, 1819. The church was demolished in 1841. The altar decoration and the pulpit (both dating from 1766) are in the present church.

Die Kirche von Stenåsa, Innenraum nach O. Zeichnung (Tinte und Bleistift) von N. I. Löfgren, 1819. — Die Kirche wurde 1841 abgerissen. Altaraufsatz und Kanzel (beide von 1766) sind in der heutigen Kirche aufgestellt.

Kyrkor: 1818 Glömminge; 1819 Gräsgård; 1828 Stenåsa; 1832 Runsten; 1838 Löt; 1840 Gårdby; 1848 S. Möckleby, Smedby; 1850 Persnäs.

Predikstol: 1825 N. Möckleby

Allartavla: 1826 N. Möckleby

Löfgren har tecknat exteriörbilder av samtliga Ölands kyrkor, alla från söder samt ungefär $\frac{1}{3}$ av dem även från norr (fig. 19), varigenom han i någon mån kompletterar Frigeliuss serie av nordfasader (s. 28). Om man undantar Linnés planskiss (fig. 12) och ett litet antal uppmätningar utförda av lantmätare, byggmästare, o. dyl. (t. ex. Böda, Torslunda och N. Möckleby), var Löfgren den förste som gjort planuppmätningar av kyrkorna (fig. 19). Han var även den som först återgivit interiörerna (fig. 20—22), detta gäller omkring hälften av kyrkorna. Torslundas inre har han tecknat både mot öster och väster, de övriga endast mot öster. Av Gårdby och Sandby har han även gjort sektioner (fig. 25, jfr s. 12), de enda från Öland. (I hans Smålandssamlingar däremot äro sektioner vanligare.)

Uppmätningarna äro i olika format: i grupperna nr 1—5 är skalan mycket liten, va-

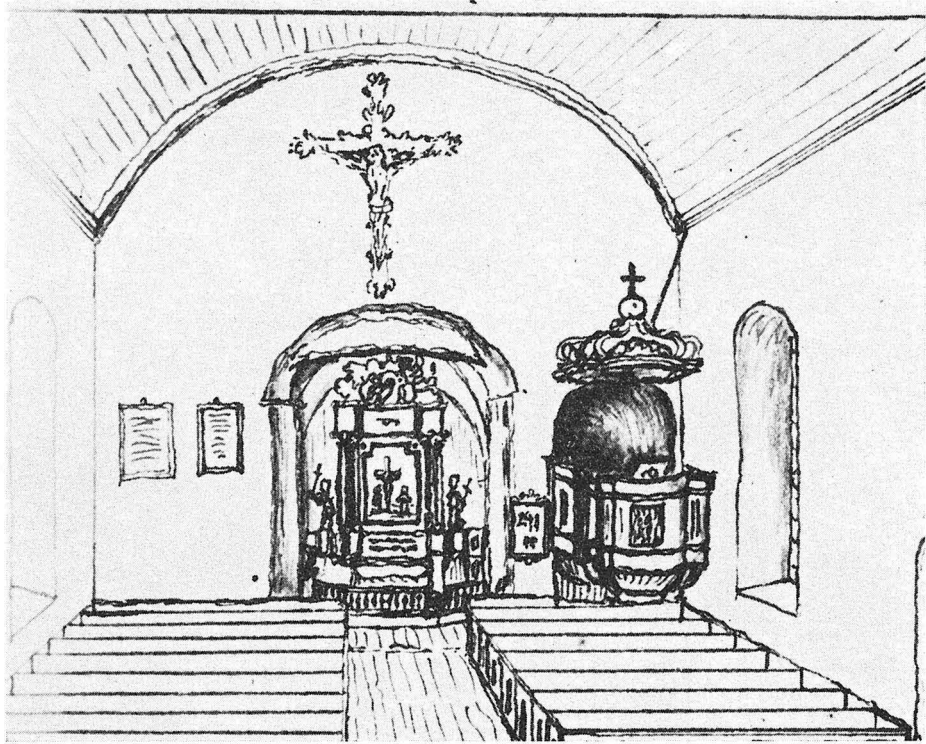

Fig. 22. Ås kyrka, interiör mot Ö. Bläckteckning av N. I. Löfgren (stark förstoring). UUB, ms sign. S. 86, s. 258 a.

Ås Church, interior looking E. Pen drawing by N. I. Löfgren. The church was rebuilt in 1820, when the rood arch was blocked up. The rood was presented to the Kalmar County Museum in 1875. Cf. fig. 23.

Die Kirche von Ås, Innenraum nach O. Tintenzeichnung von N. I. Löfgren. — Die Kirche wurde 1820 umgebaut, wobei unter anderem der Triumphbogen vermauert wurde. Das Triumphkruzifix wurde 1875 dem Landesmuseum von Kalmar übergeben (vgl. Fig. 23).

rierande mellan ca 1 : 230 och 1 : 520, medan de i nr 6 ingående ritningarna äro i betydligt större skala, ca 1 : 70—1 : 260 (skalan anges alltid noggrant). På de flesta planer äro därtill ett stort antal detaljmått utsatta (fig. 19).

Tekniken är alltid densamma. De minsta skisserna äro utförda enbart med bläck, de övriga med blyerts och bläck; de äro laverade med tusch och akvarellfärg i ljusa toner.

För de miniatyrlikt små teckningarna gäller, att de bäst komma till sin rätt i kraftig förstoring (fig. 20—22), i likhet med Rhezelius' bilder (s. 6).

Den text, som åtföljer bilderna, består mest av kortfattade, allmänt hållna beskrivningar. Samlingarna behandla huvudsakligen kyrkornas arkitektur, i mindre utsträckning kalkmålningar (Glömminge, se s. 42) eller inventarier. En kort notis om en biskopsbild i Alguttrum är det enda beviset för denna skulpturs existens. De flesta upplys-

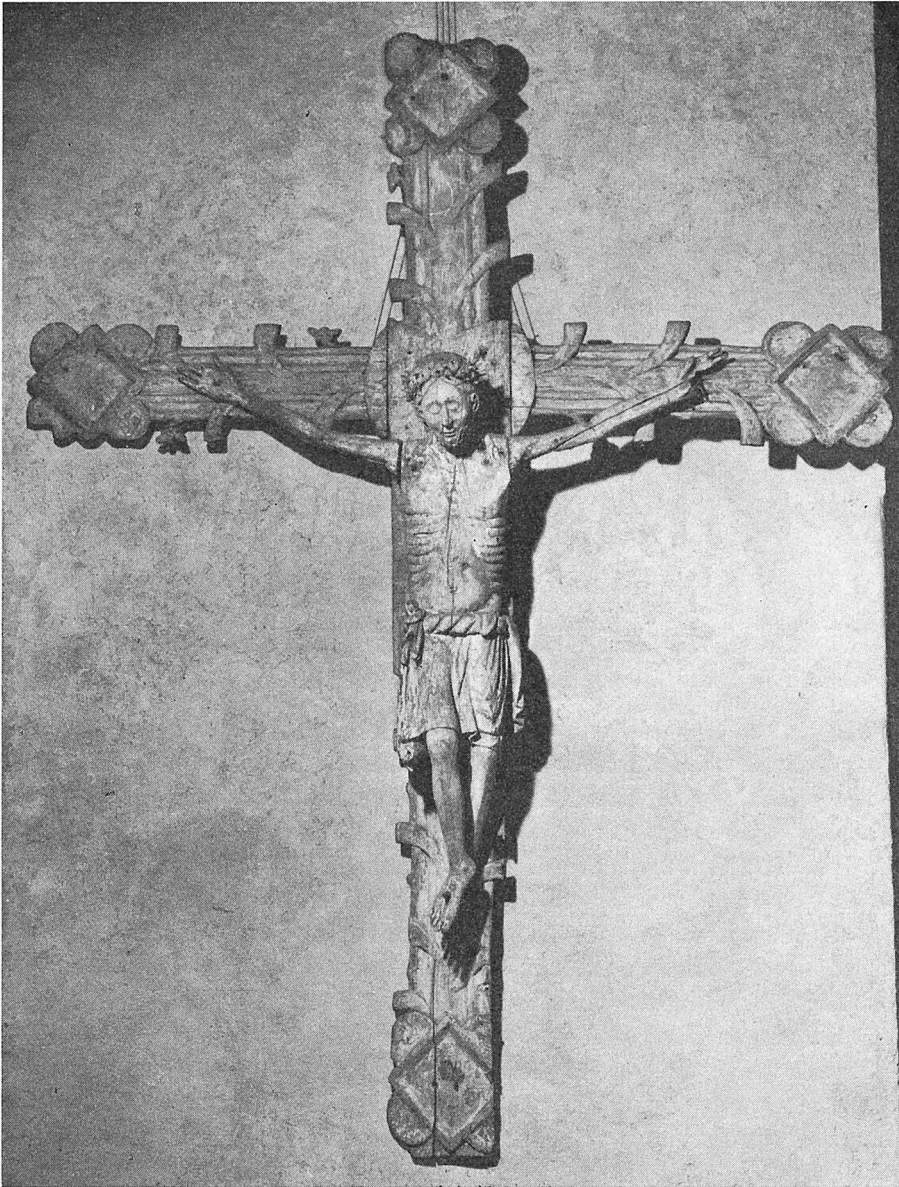

Fig. 23. Triumfkruzifix från Ås kyrka, KLM, identifierat med hjälp av fig. 22. Foto S. Hallgren 1964.

Rood from Ås Church in the Kalmar County Museum, identified by the help of fig. 22. Triumphkruzifix der Kirche von Ås im Landesmuseum Kalmar, mit Hilfe von Fig. 22 identifiziert.

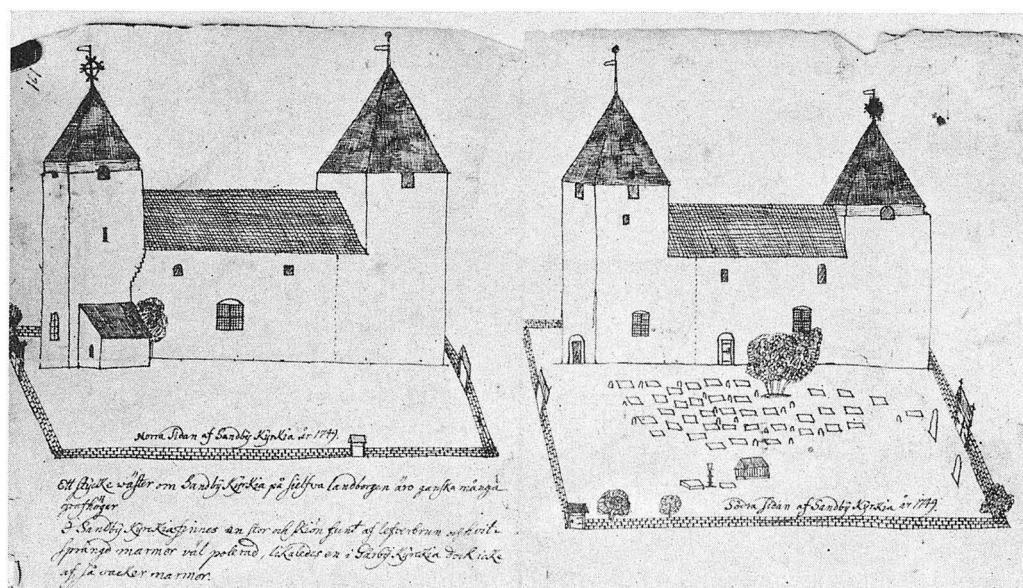

Fig. 24. Sandby kyrka. Bläckteckning av Petrus Frigelius 1749. Foto A. Billow 1918.

Sandby Church from N (left) and S. Churchyard with gravestones, two runestones, a sundial, wooden grave-monument or charnel house etc. Pen drawing by Petrus Frigelius, 1749. The church was demolished in 1859.

Die Kirche von Sandby von N und S. Kirchhof und Grabsteine, zwei Runensteine, Sonnenuhr, hölzernes Grab- oder Beinhaus u.a. Tintenzzeichnung von Petrus Frigelius, 1749. — Die Kirche wurde 1859 abgerissen.

ningar om kyrkornas inredning få vi i de små interiörbilderna (fig. 20—22), vilka äro så utförliga och detaljrika, att de ofta ersätta långa beskrivningar. Valv, pelare, altarskåp och altarpuppseter, tavlor och predikstolar äro verklighetstroget återgivna. Den lilla interiörbilden från Ås 1817 (fig. 22) visar kyrkan, innan triumfbågen (1820) murades igen och predikstolen placerades ovanpå altaret. Triumfkrucifixet är, trots den lilla skalan, detaljerat tecknat. Det anlände 1875 såsom deposition till KLM samtidigt som ett krucifix från Fagerhult, varigenom identifieringen blev oklar, när de skulle katalogiseras. Tack vare Löfgrens lilla skiss är det emellertid ingen tvekan om, att korset med de framspringande utskotten (fig. 23) kommer från Ås.

Åt runstenar och medeltida gravstenar ägnade han också sitt intresse. Hur obehagligt även en del av dessa gingo sin förstörelse till mötes, framgår av hans notiser om några kända gravhällar, bl. a. i Torslunda. Där hade man vid valvens rivning 1776 förgäves sökt skydda »munkstenen i koret», den hade slagits sönder under valvmassorna. Vid Löfgrens besök 1818 lågo några stycken av hällen kringströdda på kyrkogården och skulle användas i det västtorn, som stod under uppförande.

Både före 1822 och efter 1857 kompletterade Löfgren sitt material. Under rivningen av Algotsums kyrka 1822 tecknade han av tornets östra mur med en högt sittande ingång till torntrappan, en på Öland ovanlig placering. I Glömminge upptäcktes vid riv-

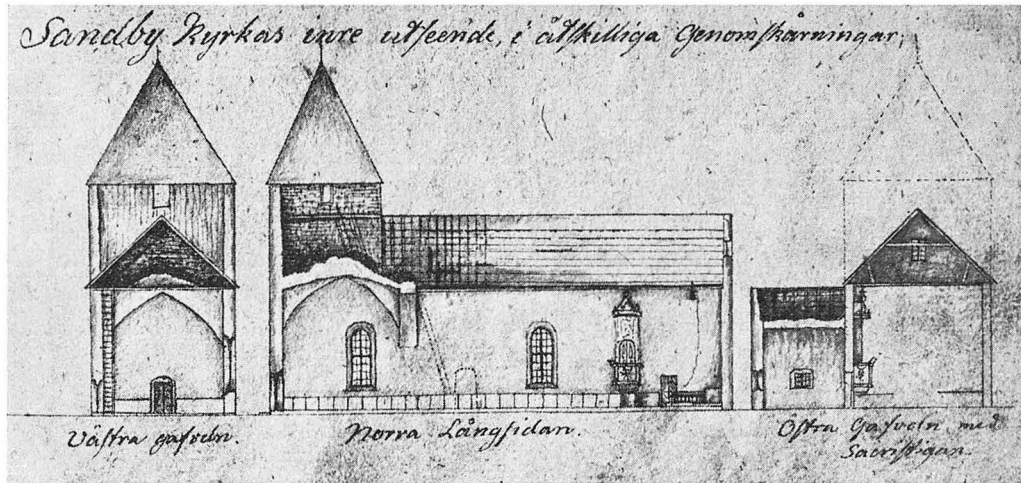

Fig. 25. Samma kyrka som fig. 24. Längdsektion mot N samt tvärsnitt. Akvarellerad teckning av N. I. Löfgren 1823 (förminskad). Ms Sandby K I:1, VaLA.

The same church as in fig. 24. Longitudinal section looking N, and cross sections. Watercolour on drawing by N. I. Löfgren, 1823. Note the wide W tower (in fig. 24 marked by a dotted line). The upper part of the E wall of the tower was of wood and rested on the vaulting in the ground floor of the tower.

Die gleiche Kirche wie Fig. 24. Längsschnitt nach N und Querschnitte. Aquarellierte Zeichnung von N. I. Löfgren, 1823. — Beachte den breiten W-turm (in Fig. 24 durch eine punktierte Linie markiert). Der obere Teil der Ö Turmmauer war aus Holz und ruhte auf dem Gewölbe im Erdgeschoss des Turms.

ningen av koret 1819 medeltida figurmålningar, som han beskrev ingående och tecknade av.¹ När han reste på Öland sommaren 1861, stod Alböke lilla klövsadelskyrka ännu kvar som förhall till ett nytt, stort långhus, och när han tre år senare återvände dit, hade medeltidskyrkan fått lämna plats för ett nytt kyrktorn. I Långlöt hade kyrkans sydliga sakristia rivits, i Gärdslösa hade tornet byggts om och i Persnäs stod en helt ny kyrka intill det medeltida västtornet.

Sin främsta insats gjorde Löfgren genom sina fältundersökningar. Hans forskningar i kyrkoarkiven voro visserligen också omfattande. Originalhandlingarna finnas dock ännu i behåll. För Löfgren voro excerpterna dock av stor betydelse, emedan han ofta bedrev sitt fältarbete parallellt med arkivforskningen.

Större betydelse ha hans studier i andra forskares samlingar, Anders Löfmans² och

¹ Den av Sjöborg reproducerade teckningen (s. 35, not 2) uppges felaktigt vara »afritad af Ahlqvist». Troligen grundade Sjöborg sitt påstående på att han studerat Löfgrens Ölandsvolym hos Ahlqvist. Löfgren har själv gjort ett tillägg genom en påskrift på akvarellen: »NB. Prof. Sjöborg har sagt, att Qvinnobilden föreställer S. Gertrud». — NILS HENRIC SJÖBORG, f. 1767, † 1838, professor i historia vid Lunds universitet, var från 1814 »antikvitetsintendent», dvs. riksantikvarie till gagnet, men ej till namnet (den egentlige innehavaren av ämbetet var Hallenberg). Bland hans vänner märktes Abraham Ahlqvist och Johan Wallman. Sjöborg medarbetade i tidskriften Iduna. — V. GÖDEL, a. a., s. 210 ff. — SCHÜCK, VHAA hist. VII, s. 33 f. 197 ff. samt 308 ff.

² ANDERS LÖFMAN, f. 1726, † 1799, kyrkoherde i Fliseryd, »en intressant representant för sin tids vittra prästtyp» (HERDAM, 2, s. 377). L:s samlingar för Kalmar stifts herdaminne, 4 vol. i Kalmar läroverksbibliotek, ha haft stor betydelse för CLERUS och HERDAM.

Petrus Frigelius' (s. 28), ur vilka han gjorde omfattande utdrag med kommentarer. Han kopierade Frigelius' teckningar, i den mån kyrkornas utseende 1818 hade förändrats sedan 1700-talets mitt. Vi ha speciell anledning att med tacksamhet betrakta hans kopior av Hulterstadsteckningen (den ena återgiven i fig. 15; jfr fig. 14). Originalen har nämligen skadats senare; endast tack vare Löfgrens veta vi, hur tornets nord- och västfasader samt klockstapelns sågo ut.

Han samlade upplysningar från olika håll. Beskrivningar av Smedby och S. Möckleby kyrkor erhöles han 1816 genom att brevväxla med ett där tjänstgörande predikobiträde, Pehr Westerström. Han kopierade också uppmätningar av kyrkorna, t. ex. av Böda och N. Möckleby kyrkor, utförda av två lantmätare, Anders Aurell resp. Israel Reinius. I detta sammanhang bör det påpekas, att han i F.m. 55, s. 32, har en helt missvisande bild av Böda (jfr nedan).

Även ur tryckta arbeten har Löfgren gjort utdrag, bl. a. LINNÉ, INRIKES TIDNINGAR, STIFTSTIDNINGAR, PETER DIJKMAN, Antiquitates ecclesiasticæ eller gamle svenske kyrkiehandlingar (Sthlm 1703), SWEN BÆLTER, Historiska anmärkningar om kyrkoceremonierna (1762) m. fl.

Löfgren var » . . . i åtskilligt . . . före sin tid. Han går i stor utsträckning till urkunderna och dokumenten, runstenarna och kyrkoböckerna. I många fall prövar han på ett överraskande självständigt kritiskt sätt allehanda djärva hypoteser . . . », skriver BROR OLSSON (HERDAM. 2, s. 347).

1825 flyttade Löfgren till Småland och ägnade sig därefter huvudsakligen åt dess församlingar och kyrkor. Till Öland kom han endast på kortare besök, bl. a. 1861 och 1864 (s. 42), då han kompletterade sina samlingar.

För fullständighetens skull bör även arbetet CLERUS (s. 35, not 2) beröras. 1822 medföljde Löfgren prostens Fornander (s. 45, not 2) på en resa bland Kalmarstiftets Smålandskyrkor, för att samla material till prästerskapets historia (Bo LÖFGREN, a. a., s. 24 f.). Fornander avled emellertid 1828 utan att ha avslutat detta omfattande verk. 1833 överlämnade hans änka samlingarna till Löfgren för att denne skulle slutföra arbetet. I förordet till CLERUS' första häfte beskriver Löfgren den möda, med vilken arbetet hade varit förknippat. Han nämner också de källor, bl. a. Frigelius (s. 28, not 1), och Löfman (s. 43, not 2), som hade utnyttjats.

De två första häftena av CLERUS utkommo 1836 resp. 1839 och behandlade Smålandsdelen av Kalmar stift. Det tredje häftet, som omfattade Öland (se nedan s. 46), skrevs av Löfgrens gode vän, Abraham Ahlqvist.

ABRAHAM AHLQVIST

Det är framför allt på arbetet Ölands historia och beskrifning, som Abraham Ahlqvists¹ berömmelse grundar sig. (Om Löfgrens andel häri, se ovan s. 36 f.). Förarbetena hade gjorts av kyrkoherden Pehr Ahlqvist i Mörbylånga (f. 1755, † 1800), Abrahams fader. Denne hade nämligen av biskop Martin Wallenstråle 1798 fått i uppdrag att författa en beskrivning över Öland, men hann före sin död endast påbörja insamling av material. Detta utgjordes bl. a. av beskrivningar, som prästerna i en del församlingar på hans begäran hade gjort av socknarna och kyrkorna (delvis i AHLQVISTS SAML. UUB). Abraham, som vid faderns död endast var 6 år gammal, övertog manuskriptet som »ett heligt testamente», såsom han senare skrev i förordet till den första volymen.

Till att börja med fortsatte arbetet om Öland av Pehr Ahlqvists svåger, Anders Fornander.² Ursprungligen synes avsikten ha varit att även behandla prästerskapets histo-

¹ ABRAHAM AHLQVIST, f. 1794, † 1844, präst och topografisk/kulturhistorisk författare, botaniker. Efter studier i Kalmar blev han student i Uppsala 1813, prästvigdes 1818 och kom s. å. till Vickleby. Efter tjänstgöring dels som pastorsadjunkt i Kalmar stift, dels som lärare i naturalhistoria vid Kalmar Gymnasium, blev han 1825 kyrkoherde i Runsten och kontraktsprost i Ölands medelkontrakt från 1831. De perioder han som riksdagsman vistades i Stockholm, 1828—1830 samt 1834—1835, utnyttjade han flitigt för arkivstudier. Medlem av flera lärda samfund, bl. a. Götiska Förbundet från 1825 (under namnet Mysing), från 1829 VHAA:s korresponderande ledamot och ombud och erhöll dess silvermedalj 1830.

Tryckta arbeten: Ölands historia och beskrifning, 3 vol., utkom i Kalmar 1822—1827. — CLERUS, h. 3 (Öland), Kalmar 1841. — Bland hans övriga publikationer märkas en avhandling om Runstens flora samt en arkeologisk uppsats i tidskriften Iduna, nr 10 (1824).

Handskrifter: Ahlqvists samlingar om Öland och Småland, 7 vol., signerade S. 84—S. 90, förvaras i UUB. — I ATA förvaras bl. a. ett ms, »Minne efter Adeliga Ätten HORNS Stamfader... Uppläst i Göthiska Förbundet den 30 October 1824» jämte en osignerad teckning (av Löfgrens hand?) av den medeltida gravsten i Persnäs kyrka, om vilken minnestalet handlar. I LÖFGREN finnas inbundna några brev av Ahlqvist. — I Vadstena LA förvaras bl. a. RUNSTENS MINNESBOK. — Likaledes i Vadstena (Domkap:s arkiv), Kalmar läroverks bibliotek, Vetenskapsakademiens arkiv och i Lunds UB finnas delar av A:s samlingar.

Litteratur om A.: STAFFAN BJÖRCK, Ölandsforskaren Abraham Ahlqvist, Kalmar Nations skriftserie, årg. XV (1938), Upps. 1939, s. 7 och där anf. litt. — HERDAM. 4, s. 238 ff. — PEHR AHLQVIST, Ölands hävdtecknare, Kalmar 1947.

² ANDERS FORNANDER, f. 1778, † 1828, kyrkoherde och prost i Gärdslösa, hovpredikant, teol. dr och riksdagsman. F. bearbetade de av bl. a. Frigelius och Löfman sammanbragta samlingarna till herdaminnet i Kalmar stift i överensstämmelse med sin tids krav. Gjorde i samband därmed resor i stiftet 1821—1822 i sällskap med N. I. Löfgren (s. 44) för att samla excerpter ur kyrkoarkiven. Vistades i Kalmar för att ur Domkap. arkiv samla material; under sin tid som riksdagsman forskade han i arkiven i Sthlm. Hans syster MARIA JULIANA var gift med Pehr Ahlqvist. Av brev från biskop Wallenstråle till Pehr Tham 22/9 1803 (ATA) framgår, att man hyste förhoppningar om att Pehr Ahlqvists forskning skulle fullföljas av svågern: ». . . Sal. K. Herd. Ahlqvist, som ej länge sedan dog, i sine bästa år, ifrån sin halffullbordade vackra Beskrifning om Öland, och alle dess märkvärdigheter, hvilka möjel. af dess Svåger, gymn.adjunkten Magr Fornander, kömer at fortsättas».

ria. När Abraham Ahlqvist 1827 skrev förordet till del 2 av sin *Historia*, nämner han emellertid, att »Clereciets historia» utelämnats, emedan ett sådant vore under arbete. Författaren härtill var just Fornander, hans morbror. Efter dennes död fortsattes arbetet dels av Löfgren (s. 44 f.), dels av Ahlqvist, som själv hade samlingar om Ölands prästerskap, och som därför kunde åtaga sig det tredje häftet av *CLERUS*, tryckt i Kalmar 1841.

Omkring 1815 hade Abraham Ahlqvist upptagit faderns påbörjade arbete, och när han 1818 gjorde N. I. Löfgrens bekantskap (s. 35), fortsatte de att tillsammans slutföra verket. 1820 var arbetet i full gång, framgår det av hans brev till Löfgren (ATA). Han hade gjort flera resor, bl. a. i sällskap med Johan Wallman (s. 48 f.), som olyckligtvis hade varit sjuk mest hela tiden. Han berättar även om planerade syneresor. Han uppmanade Löfgren att göra arkeologiska utgrävningar i Högby socken, »Det är ej så besvärligt, som mången inbillar sig, utan går rätt snabbt . . .»

Under sina egna resor tecknar Ahlqvist av kyrkorna (fig. 26), gör planskisser, ett målningsschema (Högsrum), mäter och ritar av gravstenar och stenkors m. m. Teckningarna äro utförda med bläck eller blyerts, illa tecknade, men detaljerade och tydliga, i allmänhet ganska stora, i synnerhet om man jämför dem med Löfgrens. Han återger några ej tidigare avbildade nord- och östfasader (fig. 26).

Även sina vänner ger han reseuppdrag och får av Löfgren och Wallman både beskrivningar och bilder. Han korresponderade med flera personer, som kunde tänkas ha upplysningar att ge; förutom med Löfgren och Wallman bl. a. med kyrkoherden Gustaf Lundgren (se nedan Böda), som tjänstgjorde i Böda vid tiden för kyrkans ombyggnad 1803.

Ahlqvist gjorde även omfattande arkivstudier både i kyrkornas egna arkiv och i andra, t. ex. Kalmar Gymnasiebibliotek (Frigelius, Löfman, Wallenstråle m. m.), Kammararkivet, Riksarkivet, Kungl. Bibl. (Hadorph, Peringskiöld m. m.) och Uppsala Universitetsbibliotek (Rhezelius). I Pehr Thams samling studerades *Hilfelings material* (s. 32 f.), mest runstenar.

Även i arkivforskningen får han hjälp av sina vänner: Wallman går igenom Linköpings stiftsbibliotek, i UUB får han excerpter ur *Palmskiöldska samlingen* och två studenter äro 1821 sysselsatta med att för hans räkning kopiera F.c.2/3, som då förvarades i UUB (s. 16).

Det framgår av brevväxlingen mellan Ahlqvist och Löfgren samt av deras efterlämnade samlingar, att de hade ett intimt och intensivt samarbete, utbyte excerpter och erfarenheter i en anda av ömsesidigt förtroende. Ahlqvists styrka låg framför allt på arkivforskningens område (*HERDAM.* 4, s. 240), medan Löfgren med stor framgång bedrev fältundersökningar och gjorde utmärkta teckningar. De båda vännerna utgjorde alltså tillsammans ett utomordentligt forskarteam. Deras för oss oförklarliga insatser i många medeltida kyrkors raserings har nämnts s. 36. Det var under Ahlqvists tid som kyrkoherde i Runsten, som dess ärevördiga kyrka revs (se fig. 19—20). Han har själv

Fig. 26. Löts kyrka från NÖ. Bläckteckning av Abraham Ahlqvist 1820 (förminskning till ca hälften). Ms, sign. S. 86, s. 34 a, UUB.

Löt Church from NE. Pen drawing by Abraham Ahlqvist, 1820. The church, except the tower, was demolished in 1842. The cut surround of the rose window in the apse has been preserved.

Die Kirche von Löt von NO. Tintenzzeichnung von Abraham Ahlqvist, 1820. — Die Kirche wurde, ausser dem Turm, 1842 abgerissen. Die in Stein gehauene Fassung der Rosette aus der Absis ist erhalten.

i RUNSTENS MINNESBOK skildrat rivningsarbetet dag för dag. När han en sista gång besåg den gamla kyrkan, befriad från all belamrande inredning av bänkar och läktare, insåg han för första gången dess storhet, men då var det för sent. Med gripenhet läser man hans reflexioner inför den oundvikliga raseringen.

JOHAN WALLMAN

Den ovan s. 46 nämnde Johan Wallman¹ var en gemensam vän till Löfgren och Ahlqvist och delade deras stora intresse för Ölands kulturhistoria med tyngdpunkten dock för Wallmans del förlagd till arkeologien. Hans samlingar i NordM och ATA (se not 1) beröra huvudsakligen rent arkeologiskt material, men där finnes också värdefulla samlingar rörande kyrkor och kyrklig konst, inte bara på Öland utan även i Småland och andra landskap. I NordM finnas sålunda några flyktiga blyertsskisser av kyrkor (exteriörer och planer) på norra och mellersta Öland, varav en del tecknats från norr, t. ex. Högby (se nedan), Persnäs och Högsrum. Därigenom kompletterar han Frigelius (s. 28), Löfgren (s. 39) och Ahlqvist (s. 46), som ej ha dessa nordfasader bland sina kyrkoritningar.

Lika litet som Ahlqvist var Wallman egentligen någon skicklig tecknare. Proportionerna äro ofta felaktiga, medan de enskilda detaljerna oftast äro korrekta. Hans samlingar i NordM bestå dels av reseanteckningar i bläck, utförliga och lättlästa, dels av blyerts- och bläckskisser, vilka många gånger äro svåra att tyda. På grund av teckningarnas skissartade karaktär kunna ej heller byggnadsdetaljer studeras. Emellertid

¹ JOHAN HAQVIN WALLMAN, f. 1792, † 1853, botaniker, kulturhistoriker. Studier i Uppsala. Företog 1819 och följande år vetenskapliga resor genom Götaland på kronprins Oscars och Jakob Adlerbeths bekostnad, docens i naturalhistoria i Linköpings gymnasium från 1822, amanuens i Stiftsbibl. från 1824. Lektor i historia vid Linköpings gymnasium 1829, past.-ex. 1836, prästvigd s. å. samt kyrkoherde i Slaka. Riksdagsman 1844—1845, 1847—1848, 1850—1851, statsrevisor 1845. Medlem av flera lärda samfund, bl. a. Götiska Förbundet (under namnet Helge), korresponderande ledamot i VHAA från 1826, arb. ledamot från 1829. Erhöll VHAA:s stora pris 1822 och 1828 (sistnämnda år för en tävlingsskrift i antikviteterna: »Öfversigt af Svenska fornlemningar»).

Tryckta arbeten, bl. a. uppsatser i öländsk arkeologi m. m. i tidskriften Iduna (under signaturen W-n), nr 9 (1822) och nr 10 (1824). — I VHAA handl. ingå arkeologiska avhandlingar (del 12, 1826; del 14, 1838). Se vidare: J. A. WESTERLUND o. J. A. SETTERDAHL, Linköpings stifts herdaminne, I, Link. 1919, s. 317. — Wallman-material har publicerats av bl. a. Ahlqvist och Sjöborg.

Handskrifter: ATA bl. a. »ÖLÄNDSKA OCH GOTHLÄNDSKA Fornlemningar. Supplement till Hifvelings Dagbok af J. Wallman, I. Häftet. 1830» (renritningar i svart tusch efter blyerts-koncept i NordM. Betr. Hifveling, se s. 32, not 2.); Samlingar från Småland, m. m. — NORDM: WALLMANS SAML., I—VI; i vol. II ingå bl. a. anteckningar om Öland 1—3, från 1820—1830-talen, innehållande bl. a. konceptteckningar till supplementet till Hifvelings Dagbok, ATA; i vol. III bl. a. »Journal hållen under resan åt Öland och Gottland Julii 1833»; vol. V innehåller även öländskt material. — UUB: I AHLQVISTS SAML. sign. S. 84—S. 90, ingå bl. a. brev o. anteckn. av Wallman rörande Öland o. Småland från 1820—1830-talen. — LUKI, MANDELGRENSKA SAML., såväl originalteckningar av Wallman (osign.) som Mandelgrens kopior därav (bl. a. gravstenar i Linköpings och Kalmar stift). — LINKÖPINGS STIFTS OCH LANDSBIBLIOTEK: bl. a. 9 foliovolym, vari ingå anteckningar rörande Småland.

Litteratur om W: Iduna nr XI, Sthlm 1845, s. 56. — J. A. WESTERLUND o. J. A. SETTERDAHL, a. a., s. 313 ff. — K. A. GUSTAWSSON, Anders Lignell som upptecknare av dalsländska fornminnen, Hembygden 1937, s. 25 ff., s. 42 ff. — SCHÜCK, VHAA hist. VII, s. 445 ff., VIII, s. 194 ff. Schück nämner ej de i NordM ingående samlingarna. För kännedomen om dessa har jag att tacka antikvarien ÅKE NISBETH.

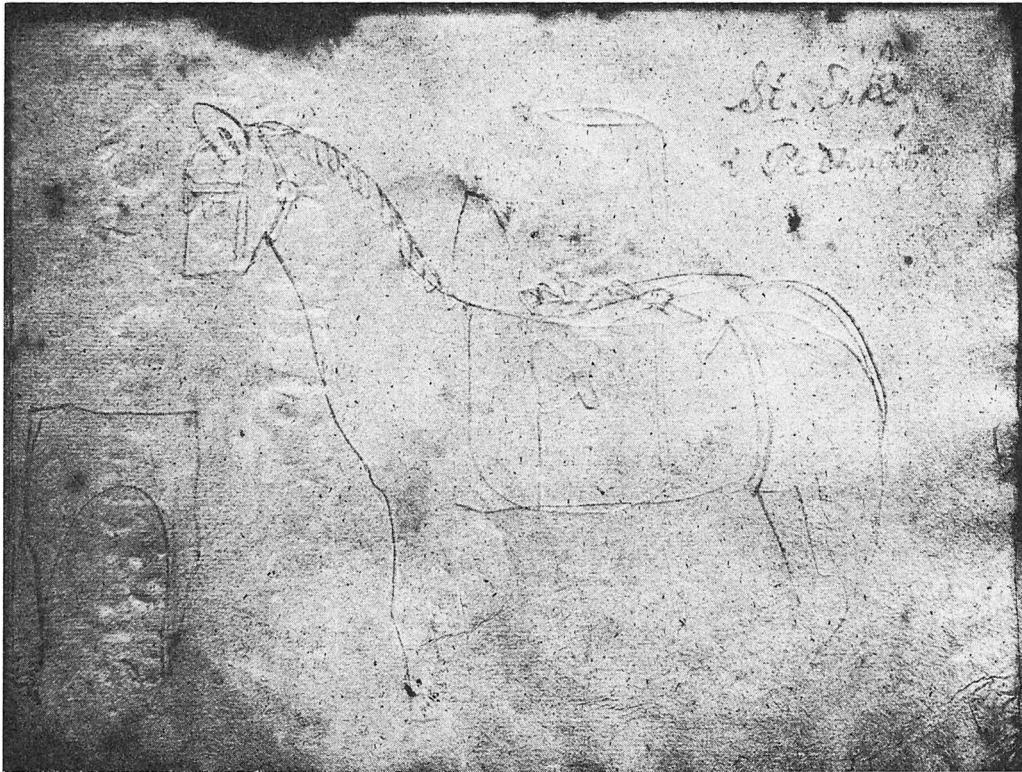

Fig. 27. S. Martin, medeltida träskulptur i Persnäs kyrka. Blyertsteckning av Johan Wallman omkr. 1820. NordM. Foto N. Lagergren 1965.

St. Martin, a medieval sculpture in Persnäs church, long disappeared. Pencil drawing by Johan Wallman, ca. 1820.

St. Martin, mittelalterliche Holzskulptur aus der Kirche von Persnäs, seit langem verschwunden. Bleistiftzeichnung von Johan Wallman, gegen 1820.

har han i vissa fall satt ut mått eller angivit material. Därjämte innehålla hans samlingar excerpter samt kopior efter Frigelius' och andras teckningar.

Wallmans utan tvekan märkligaste teckning (fig. 27) framställer en ryttareskulptur från Persnäs, betecknad som S. Erik, men förmodligen föreställande S. Martin. Denna av allt att döma medeltida träskulptur försvann troligen bland mycket annat vid kyrkans rasering 1857. Ingenstädes i kyrkans källor finns denna omnämnd eller avbildad, endast hos Wallman.

Hittills nämnda bilder finnas endast i samlingen i NordM. Teckningar av gravstenar, stenkors och runstenar finnas såväl i NordM i koncept som renritade i ATA (fig. 28). De flesta av dessa monument finnas återgivna även hos andra forskare, men ett par medeltida gravstenar från Egby (fig. 28) äro möjligen endast kända tack vare Wallman. Löfgren och Ahlqvist nämna dem, men det är Wallman som ensam har avbildat dem. Det är emellertid ofta oklart, vem av dessa tre, som gjort en originalteckning och vem

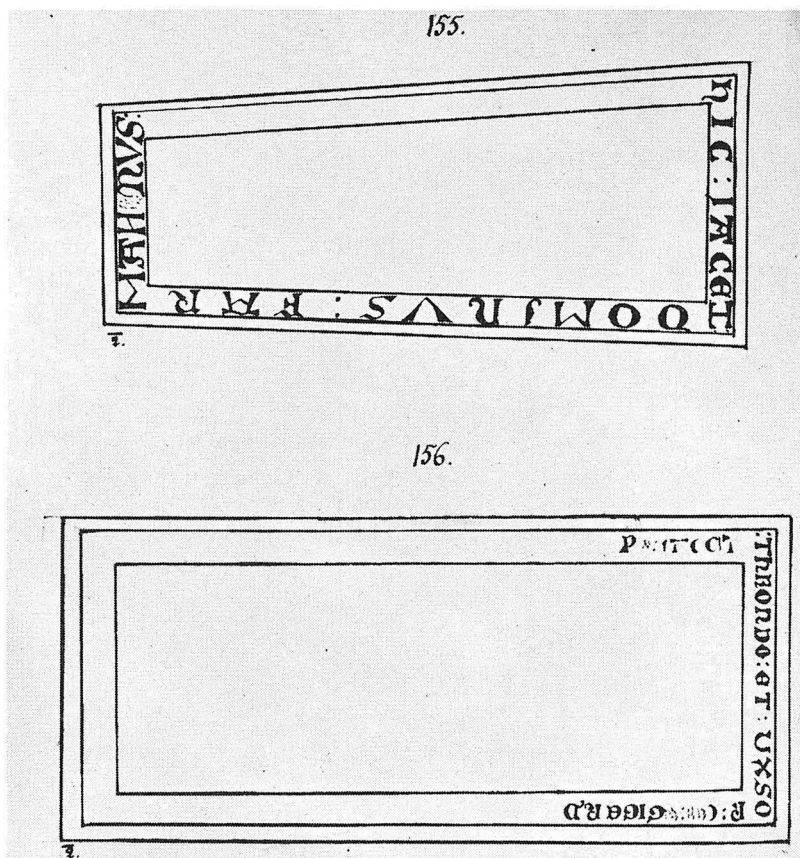

Fig. 28. Två medeltida gravstenar på Egby kyrkogård. Tuschteckning av Johan Wallman 1830 (förminskning till ca hälften). ATA. Foto N. Lagergren 1965.
 Two medieval gravestones in Egby church yard, now disappeared. India ink drawing by Johan Wallman, 1830. Zwei mittelalterliche Grabsteine auf dem Kirchhof von Egby, heute verschwunden. Tuschzeichnung von Johan Wallman, 1830.

som kopierat den. De tre vännerna samarbetade flitigt och lånade ut sina samlingar till varandra.

Wallmans anteckningar rörande kyrkliga minnesmärken innehålla, när så erfordras, noggranna anvisningar om var de befinna sig, avstånd från närmaste väg, strand etc. I Källa undersökte han en av de där befintliga källorna närmare och gjorde avvägningssmätningar. Han återgav utförligt de traditioner, som voro förknippade med monumneten. De medeltida träskulpturerna försökte han — helt diletantmässigt — datera med utgångspunkt från bevarade färgspår: de skulpturer som hade minst färg kvar, skulle enligt hans mening vara äldst!

Wallman är eljest mest känd som samlare av folkvisor, lekar och sägner. Hans övriga insatser synas däremot ej vara tillräckligt beaktade. Hos WILLIAM ANDERSON, GAR-

DELL och HÅKANSSON söker man förgäves efter hans namn, och SCHÜCK (VHAA hist. VIII, s. 195 f.) ser alltför kritiskt på honom som antikvarisk forskare.

NILS MÅNSSON MANDELGREN

En mycket viktig och i stort sett tillförlitlig källa för konst- och kulturhistorisk forskning i vidaste mening utgöra de stora samlingar, som hopbragtes under ett långt liv av Nils Månsson Mandelgren.¹ Reseberättelser från åren 1846—1848, inbundna i tre volymer, förvaras i ATA, en del anteckningar och tryck m. m. finnas sedan 1893 i KB, även i NordM förvaras delar av Mandelgrens verk, medan huvudparten av det synnerligen rika materialet — över 40 000 bilder bl. a. — förvaras i Lund. Det skänktes 1881 av Mandelgren till Lunds Universitet och finns nu i dess konsthistoriska institution (LUKI).

De i Lund förvarade samlingarna utgöras dels av Mandelgrens egenhändiga teckningar och anteckningar, dels av material insamlat av honom. Förutom av Mandelgrens egna uppmätningar, konceptritningar, akvareller och skisser, finnas där således av andra personer utförda bilder, såsom kopparstick ur Suecia Antiqua, litografier av C. J. Billmark och A. J. Salmson, träsnitt och trägravyer, urklipp ur svenska och utländska tidningar och tidskrifter, kartor och fotografier. Därtill kommer ett stort antal av Mandelgrens hand utförda kopior eller skisser efter andras teckningar.

Samlarens avsikt var att publicera två brett upplagda planschverk, i vilka bildmaterialet, ej texten, skulle vara huvudsaken.² Av det första, »Monuments scandinavica du moyen-âge», utkommo sex häften 1855—1862. Av olika skäl, bl. a. brytning med

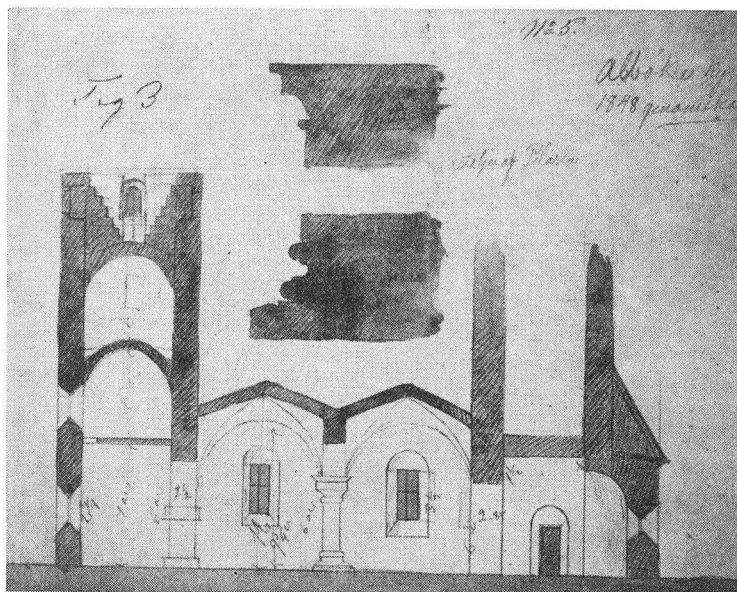
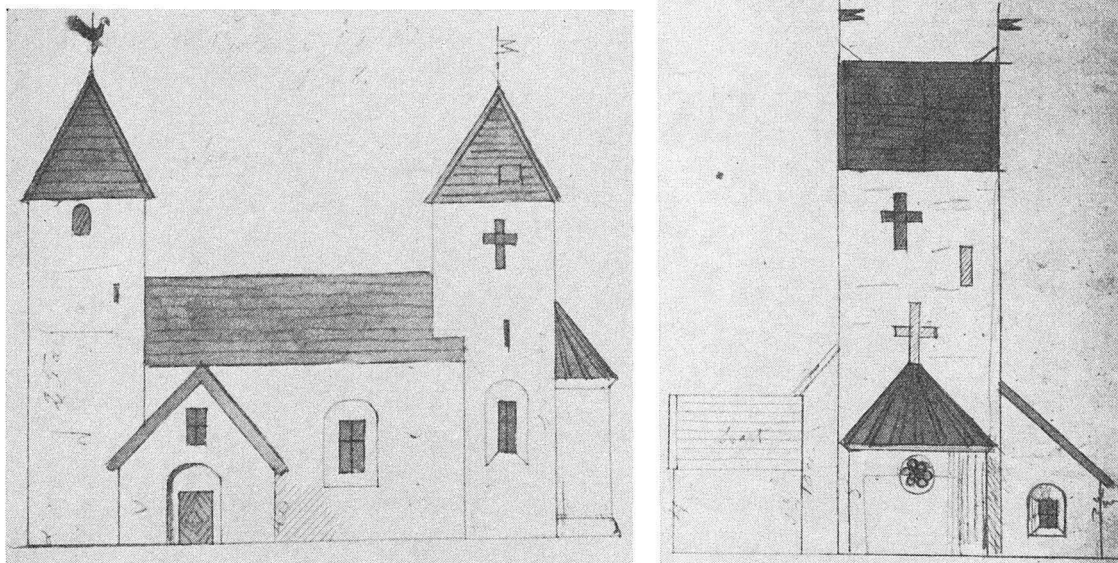
¹ NILS MÅNSSON MANDELGREN, f. 1813, † 1899, tecknare, litograf, konst- och kulturforskare. — 1832 antagen som teckningselev vid Höganäs porslinsfabrik, 1833 elev vid svenska Konstakad., senare vid Köpenhamns Konstakad. 1838—1841. Efter resor i utlandet antogs han 1843 som lärare i perspektivlära vid Konstakad. i Sthlm. Nästan hela sitt liv tillbringade M. på resor inom och utom vårt land. Statligt understöd 1846—1851 samt fr. o. m. 1863 för forskningsresor i Sverige. M. var även verksam som konservator och publicerade uppsatser om konservering och andra ämnen. Som utövande konstnär har han bl. a. målat altartavlor i några skånska kyrkor.

M. var svår att samarbeta med och kom lätt i konflikt med sin omgivning. Utan tvivel berodde detta delvis på att han fått arbeta sig fram på egen hand och var överkänslig för kritik från dem som fått en gedignare utbildning än han själv.

Hans stora entusiasm för vårt lands kulturhistoria har varit betydelsefull. 1844 var han med om att starta Svenska Slöjdföreningen, 1845 Konstnärsgillet samt 1870 Svenska Fornminnesföreningen. — M. fick under sitt liv en mängd hedrande uppdrag, var ledamot av snart sagt varje vetenskaplig sammanlutning i Europa och belönades med flera hedersvedermälen.

Litteratur om M.: C. EICHORN i Nord. Fam.bok., 2 uppl. (1912). — H. H. VON SCHWERIN i Sv. konstnärlex. IV, Malmö 1961, s. 78—80 och där angivna källor. — Artiklar om M. i Kullens hemb.f. årsb. av SIGURD PETERSSON (1928) och GUSTAF ÅBERG (1935). — N. M. MANDELGREN, SVENSK ODLINGS-HISTORIA. UTST. I SKÅNES KONSTMUS., Lund 1937 (katalog).

² I mångt och mycket fullföljdes Mandelgrens intentioner, ehuru helt oberoende av honom, i H. HILDEBRAND, Sv. Med. I—III, Sthlm 1879—1903. Register 1953.

Alböke Church, S and E fronts, longitudinal section looking N, and detail section of central column. Rough sketch in pencil and watercolour, by N. M. Mandelgren, 1848. The church (cf. figs. 4 and 30) was demolished in 1862.

Die Kirche von Alböke, S- und O-Fassaden, Längsschnitt nach N, Detail der Mittelsäule. Konzept, Bleistift und Aquarell, von N. M. Mandelgren, 1848. — Die Kirche (vgl. Fig. 4 u. 30) wurde 1862 abgerissen.

Fig. 29. Alböke kyrka, S- och Ö-fasader, längdsektion mot N samt detaljsektioner av mittkolonn. Konzeptteckning, blyerts och akvarell, av N. M. Mandelgren 1848. Jfr fig. 4 o. 30.

Fig. 29, 31 o. 32 tillhöra Mandelgrenska saml., ser. IV, avd. 9, LUKI.

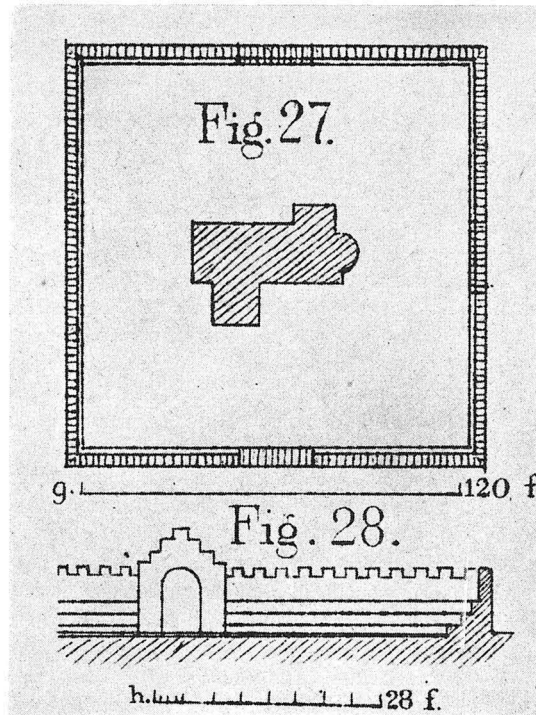
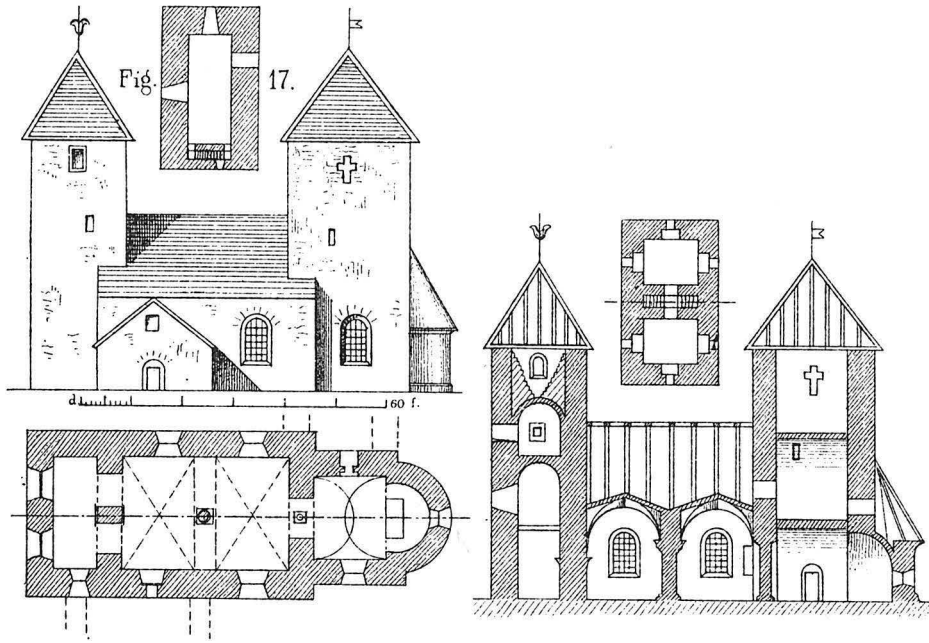

Fig. 30. Samma kyrka som fig. 4 o. 29. S-fasad, planer, längdsektion mot N samt detaljuppmätning av den befästa kyrkogårdsmuren. Renritningar av N. M. Mandelgren, vilka av honom själv tecknats på den litografiska stenen och publicerats i »Atlas till Sveriges odlingshistoria, Afdeln. XI» (1883), pl. XIV, fig. 14—18 (reproducerad i samma skala som originalet) samt pl. XI, fig. 27—28 (här i mer än dubbel förstoring).

The same church as in figs. 4 and 29. S front, plans, longitudinal section looking N and detailed measurements of the fortified churchyard wall. Lithographs by N. M. Mandelgren in »Atlas till Sveriges odlingshistoria, Afdeln. XI» (1883).

Die gleiche Kirche wie Fig. 4 u. 29. S-Fassade, Grundrisse, Längsschnitt nach N, Teilzeichnung der befestigten Kirchhofmauer. Lithographien von N. M. Mandelgren in »Atlas till Sveriges odlingshistoria, Afdeln. XI», 1883.

VHAA,¹ som under 1840-talet understött hans resor ekonomiskt, bekostades dessa häften på privat väg och trycktes i Köpenhamn och Paris.

Av det andra, stora arbetet, som skulle få titeln »Atlas till Sveriges Odlingshistoria», utkom inte heller mer än fyra häften, nämligen avd. V, »Bostäder och husgeråd», H. I—II (1877) samt avd. XI, »Helgedomar», H. I och II (1883 resp. 1884),² varur fig. 30 är ett exempel.

Med 'avdelning' avsåg Mandelgren huvudgrupper, tolv till antalet, i vilka han efter innehållet ämnade uppdelas sin Atlas. Det är efter dessa principer huvudparten av materialet i LUKI är upplagt. De tolv avdelningarna finnas förtecknade i början av en tryckt katalog, som Mandelgren gav ut 1889.³ Det framgår av denna Förteckning, att samlingarna uppdelats i 6 serier, varav serierna 1—3 samt serie 6 var och en uppdelats i de 12 avdelningarna, medan serierna 4 och 5, vilka uteslutande röra kyrklig konst, delats upp stiftsvis, med kyrkorna inom stiftet i alfabetisk ordning.

Den tryckta katalogen, som är ett nödvändigt hjälpmedel för att man över huvud taget skall kunna utnyttja samlingarna, kompletterades 1952 med en handskreven lappkatalog, topografiskt uppställd, av fil. lic. RUNE NORBERG. Katalogen förvaras i ATA. I samma arkiv finnes även ett antal mikrofilmer av de viktigaste avdelningarna i Mandelgrens Lundamaterial.

Det är också nödvändigt att känna till principerna för Mandelgrens indelning i de olika avdelningarna. Eftersom den handskrivna katalogen enbart bygger på den tryckta katalogens uppgifter, är det nämligen ej alltid möjligt att med ett ortnamn som uppslagsord finna en bild eller en notis. Mandelgrens ortsangivelser äro därtill stundom felaktiga: S. Knuts kapell i Algutsrums sn kallas S. Olof (se nedan), Dalby (Sk) döljer sig under Dalhem, Gärdslösa vackra sydportal finns under rubriken Fröderyd och en del av materialet rörande Hagby rundkyrka (Sm) återfinnes bland Ölands kyrkor under rubriken Högby.

¹ MANDELGREN har i en liten stridsskrift, »Några bidrag till den svenska arkeologiska forskningens historia . . . Historisk interiör» (Sthlm 1876) lagt fram sin uppfattning om de olika skäl, vilka lågo bakom hans brytning med VHAA och framför allt med dess sekreterare, riksantikvarien Bror Emil Hildebrand.

² Senare ha följande tillägghäften utkommit: 1. WRANGEL, E., & RYDBECK, O., Medeltidsmålningarna i Dädesjö (1918). — 2. WILLIAM ANDERSON, Den äldre kyrkliga konsten i Blekinge (1922). — 3. DENS., Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn (1926). — 4. BLOMQVIST, R., Studier i Smålands romanska stenkonst (1928).

³ »Förteckning på de af N. M. Mandelgren samlade studier, teckningar och utkast till Atlas till Sveriges odlings-historia som — enligt testamente af den 12 nov. 1881 — skänkts till Lunds kongl. universitet», Sthlm 1889.

Såsom framgår av titeln, täcker katalogen endast en del av samlingarna. Däri ingå ej de omfattande avdelningarna Personalia, Biografier m. fl. — Av testamentet (avtryckt i häfte 1 av ATLAS, avd. XI, Helgedomar, s. 3 f.) framgår, att testators önskan varit, att samlingarna »icke under några villkor må rubbas eller till begagnande upplåtas åt någon», innan de i sin helhet publicerats enligt den av M. uppgjorda planen. Denna önskan har (av praktiska skäl bl. a.) varit omöjlig att uppfylla. En god kompromisslösning synas de i not 2 upptagna arbetena vara.

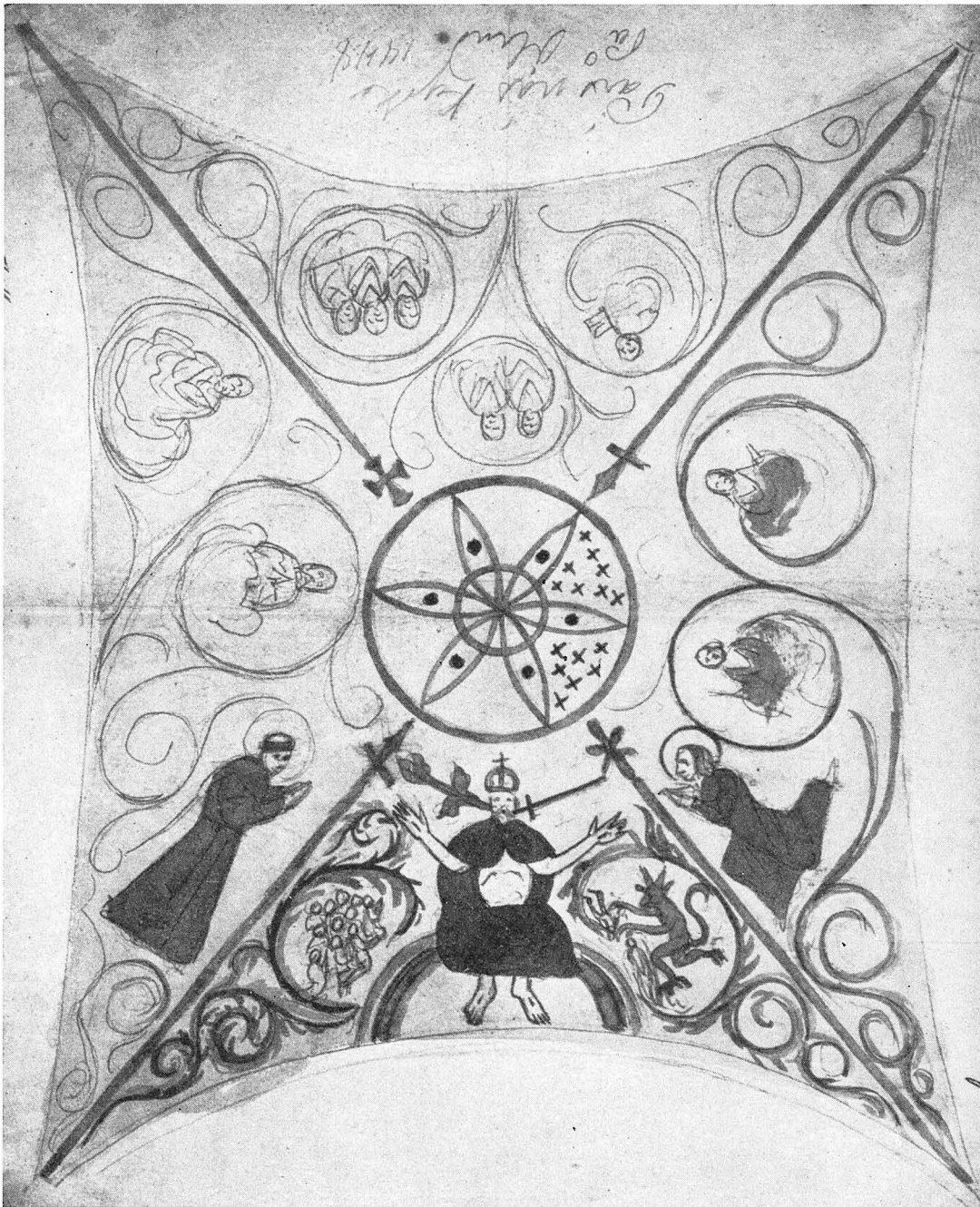

Fig. 31. Persnäs kyrka. Kalkmålning i N korsarmen. Konzeptteckning, blyerts och akvarell, av N. M. Mandelgren 1848.

Persnäs Church. Painting in the N transept. Rough sketch in pencil and watercolour, by N. M. Mandelgren, 1848. The church, except the W tower, was demolished in 1857.

Die Kirche von Persnäs: Kalkmalerei im N Kreuzarm. Konzept, Bleistift und Aquarell, von N. M. Mandelgren, 1848. — Die Kirche wurde, ausser dem W-Turm, 1857 abgerissen.

Fig. 32. S. Olof, medeltida träskulptur, tecknad i Källa kyrka 1848 av N. M. Mandelgren (jfr fig. 33). Foto LUKI 1962.

St. Olof, a medieval wooden sculpture, sketched in Källa Church by N. M. Mandelgren in 1848 (cf. fig. 33).

St. Olof, mittelalterliche Holzskulptur, gezeichnet 1848 in der Kirche von Källa von N. M. Mandelgren (vgl. Fig. 33).

Fig. 33. S. Olof, medeltida träskulptur från Källa, nu i KLM. Identifierad med hjälp av fig. 32. Foto S. Hallgren 1964.

St. Olof, a medieval wooden sculpture from Källa, now in the Kalmar County Museum. When, in 1873, the sculpture was placed in the museum, it was described as being from Algutsrum Church, but its correct identity can be determined by the help of the sketch shown in fig. 32.

St. Olof, mittelalterliche Holzskulptur aus Källa, heute im Landesmuseum Kalmar. — Als die Skulptur 1873 dem Museum übergeben wurde, wurde sie unter dem Namen der Kirche Algutsrum katalogisiert. Ihre echte Identität kann auf Grund der Zeichnung Fig. 32 festgestellt werden.

Kyrkobyggnader och klockstaplar kunna givetvis återfinnas under *avd. XI, Helgedomar*, medan försvarskyrkor även kunna sökas i *avd. IX, Krigsväsen*. Även i *avd. I, Landets naturbeskaffenhet (utsikter och panoramor)* kan man finna kyrkor.

Den kyrkliga inredningen är fördelad på ett stort antal avdelningar. Kalkmålningar, korpulpetor och gravstenar finnas bl. a. i *avd. XI, Helgedomar* (fig. 34), men kunna även sökas i *avd. VI, Slöjder* (dit bl. a. föras kalk- och glasmålningar, nattvardssilver, arkitekturskulptur, kyrkogårdsmurar och gravstenar). I *avd. V, Bostäder och husgeråd* finner man exempelvis, helt överraskande, sakraments-hus, och -nischer, kistor, offerstoc-kar, kyrkomagasin och relikskrin.

Aln- och mållikare, timglas och solvisare, men även kalk- och glasmålningar kunna återfinnas i *avd. VII, Samfärdsel och varubyte*. Kalk- och glasmålningar finnas även i *avd. VIII, Sjöväsende, avd. III, Näringar och lefnadssätt, avd. IV, Kläde- drägter och smycken, avd. XII, Högtider och folkbruk* samt *avd. X, Rättsväsende*.

Stensulptur i portaler, kapitäl, konsoler och fasader finnas bl. a. i *avd. IV, Kläde- drägter och smycken, avd. VI, Slöjder* och *avd. VIII, Sjöväsende*.

I *avd. IV, Kläde- drägter och smycken* finnas ej endast kyrkliga textilier och brudkronor, utan även kalkmålningar, altarskåp och annan träskulptur, kyrkstötar, gravstenar och andra gravminnen. Runinskrifter på stenar i eller vid kyrkor eller på föremål (t. ex. på dörringar) kan man helt oväntat finna under *avd. XII, Högtider och folkbruk*, där även gravminnen av olika slag äro medtagna.

Material om Ölands kyrkor finnes i 1:a, 2:a, 4:e och 5:e serierna (i de två sistnämnda under nr 9, *Kalmar stift*). Serie 4 innehåller bl. a. konceptritningar (fig. 29, 31, 32), till vilkas plansch- och fignr hänvisas i Reseberättelserna 1847—1848. Det är efter dessa koncept, som en del av planscherna i Atlas ha utförts, jfr fig. 29 och fig. 30. 5:e serien innehåller anteckningar, vilka höra samman med bilderna i serie 4.

Mandelgren reste på Öland bl. a. åren 1847—1848 (från vilken tid Reseberättelserna i ATA stamma), 1856 samt möjligen på 1870-talet. Det är tänkbart, att samlingarna på Öland från sistnämnda decennium gjorts av Sidén (s. 60) efter Mandelgrens anvisningar. Mandelgrens samlingar omfatta alla kyrkor på ön, en liten del utförd av honom själv på syneresor (fig. 29, 31, 32, 34), original av ett fåtal andra forskare eller av honom själv utförda kopior eller avskrifter av andra forskare. Dessa namnger han ej alltid (Frigelius, Hilffeling) eller ger fel namn: Ahlqvist kallas »Almqvist», Sidén »Sedén», Löfgren »Löfvegren». Rhezelius, Wallman och INv. 1829 höra också till de källor han ofta citerar eller hänvisar till.

För den romanska arkitekturen hade han ej — lika litet som hans samtid — någon känsla. Persnäs' nu försvunna portaler och kolonner, vilka voro nära besläktade med dem som nu finnas kvar i den i vår tid så uppskattade Gärdslösa kyrka, beskrev och uppmätte han utförligt av historiska skäl, men med kommentaren: »Dörrar och pelare samt hvalv vittna om den tidens råa smak» (RESEBER. 1848, s. 64). Gärdslösa sammanställer han (helt korrekt f. ö.) med Persnäs i stilistiskt avseende och fastslår, »att hon

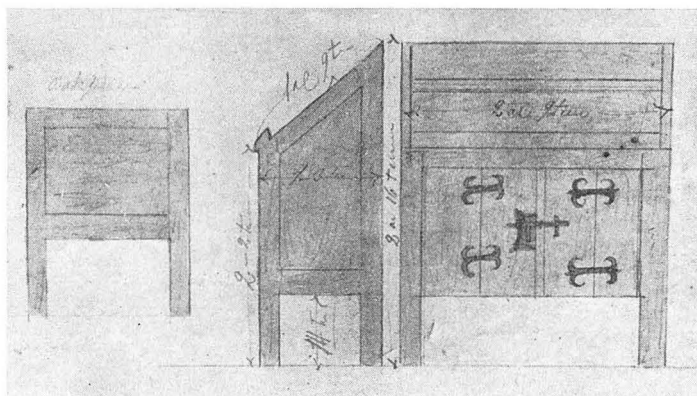

Fig. 34. Medeltida bokpulpet i Persnäs kyrka. Konzeptteckning, blyerts och akvarell, av N. M. Mandelgren 1848. Mandelgrenska saml., ser. 1, avd. XI, fig. 1349, LUKI.

Medieval lectern in Persnäs Church. Rough sketch in pencil and water-colour by N. M. Mandelgren, 1848. The lectern disappeared, probably in 1857 when the medieval church was demolished.

Mittelalterliches Lesepult in der Kirche von Persnäs. Konzept, Bleistift und Aquarell, von N. M. Mandelgren, 1848. — Das Pult verschwand wahrscheinlich 1857 im Zusammenhang mit dem Abbau der mittelalterlichen Kirche.

är samtidig med henne samt har samma råhet i ornaterna» (RESEBER. 1848, s. 65). En del av Gärdslösabilderna ligga bland Persnäs-materialiet, delvis felaktigt märkta Persnäs. Att en portal i Gärdslösa felaktigt är rubricerad Fröderyd är redan nämnt s. 54. När han i ATLAS publicerade Persnäs, försåg han långhuset med stenvalv utan att ange, att det är frågan om en rekonstruktion med Gärdslösa valvsystem såsom mönster.

Löts kyrka, som ännu har ett intressant försvarstorn, intresserade honom föga: »Ingenting att omnämna till hvad som förut är känt» (RESEBER. 1848, s. 63). Inte heller Långlöts kyrka med sitt än i dag väl bevarade klocktorn kunde inspirera honom: »Om sjelfva kyrkan ingenting af vigt» (RESEBER. 1848, s. 65). Beträffande Köping hänvisar han till Inv. 1829 och till AHLQVISTS Historia.

Trots att Mandelgren således ej alltid uppskattade de på hans tid bättre än nu bevarade Ölandskyrkorna, ägnade han en del av dem ett omsorgsfullt studium. Förutom av Persnäs, som redan nämnts, gjorde han utförliga uppmätningar av Alböke kyrka och dess märkliga befästa kyrkogårdsmur (fig. 29, 30), varav i våra dagar nästan intet återstår (jfr ovan s. 8, fig. 4 o. s. 19). Persnäs och Alböke publicerades i ATLAS, pl. XIV: 21—26 resp. pl. XI: 27—28 och pl. XIV: 14—18. Alböke är här delvis återgiven under fig. 30. Planscherna utfördes med Mandelgrens egna renritningar (i serie 1) såsom förlagor och voro tecknade på den litografiska stenen av honom själv. Detta förfaringssätt har varit regel vid illustreringen av Mandelgrens verk.

Konceptritningarna äro, naturligt nog, utförligare än renritningarna, vilka i sin tur i allmänhet äro mer givande än de tryckta planscherna.

Persnäs och Alböke behandlas i ATLAS i ett särskilt kapitel rörande försvarskyrkor.

Där finnas även andra öländska fästningskyrkor: Källa (pl. XIX: 3—6 efter H. A. R. Sidéns uppmätningar 1877, se nedan, Böda (pl. XIX: 14, efter Rhezelius' teckning) och Egby (pl. XIX: 15, likaledes efter Rhezelius).

Mandelgren har ej endast givit viktiga bidrag till kyrkornas byggnadshistoria, han har även intresserat sig för inventarierna. En medeltida träskulptur, framställande S. Olof (fig. 33), som införlivades med KLM samlingar 1873, och som sedan dess uppgivits härstamma från Algutsrums kyrka, kan med Mandelgrens hjälp bevisas komma från Källa. Han tecknade nämligen av bilden vid sitt besök där 1848 (fig. 32).

En korpulpet (fig. 34) och ett murat sidoaltare fanns kvar vid hans besök i Persnäs kyrka 1848, liksom en valvmålning (fig. 31), allt försvunnet vid kyrkans senare raseri.

H. A. R. SIDÉN

En av Mandelgrens meddelare var den ovan nämnde H. A. R. Sidén,¹ med vilken han korresponderade, och som för hans räkning gjorde uppmätningar och beskrivningar på Öland och i Småland. Sidén hade stora antikvariska intressen. Enligt en släkttradition lärde han sin hustru sköta fyren vid Borgholms för att själv få tid för sin hobby utan att behöva anställa en vikarie.

Sidén uppmätte, avtecknade och beskrev på 1860—1880-talen fasta fornlämningar och kyrkliga minnesmärken m. m. inte bara på Öland utan även på andra sidan Kalmarsund. För detta erhöll han på 1870-talet flera år i följd anslag från VHAA med 300 kr om året. Fr. o. m. 1873 ritade han dubbla exemplar av ritningarna, dels som tidigare för VHAA, dels för KLM. Landskamreraren J. A. Södermark, initiativtagare till den nybildade fornminnesföreningen i Kalmar län, hade nämligen uppmanat honom hertill.

Teckningarna äro utförda med tusch och akvarell på kraftigt ritpapper i tämligen stort format. Skalan är noggrant angiven, och med ritningarna följer förklarande text. Inskrifter på gravstenar och dopfuntar återges noggrant med skickligt tecknade bokstäver (fig. 36). Uppmätningar av byggnader och byggnadsdetaljer äro bättre tecknade än avbildningar av människor eller ornament. Figurteckning var ej hans starka sida: på gravstenar äro textpartierna de skickligast återgivna.

¹ HANS ADAM REINHOLD SIDÉN, f. 1825, † 1899. Sjökapten bl. a. på egna fartyg. Anställdes vid Lotsverket 1859, först stationerad på Gotska Sandön, senare, 1865—1894, fyrmästare vid Borgholms fyrplats. — En stor samling av hans teckningar förvaras i ATA, en annan finns i KLM. I ATA finnas också 37 st. brev från S. till B. E. Hildebrand 1868—1880. Ett mindre antal teckningar och brev finns i LUKI, MANDELGRENSKA SAML. (Mandelgren kallar honom »Sedén»).

Erhöll flera utmärkelser, bl. a. Vetenskapsakademiens silverpenning, guldmedalj för nit och redlighet i rikets tjänst samt en rysk medalj, som av kejsar Alexander II överlämnades till S. för att denne med risk för sitt eget liv bidragit till att rädda besättningen på ett vid Gotland strandat ryskt örlogsfartyg.

ÖLANDSBLADET 28/7 1898 (osign.) samt 21/12 1965 (R. BOSTRÖM). — Dessutom ha fil. lic:a SÖLVE GÖRANSSON, Uppsala, och ULF ERIK HAGBERG, Stockholm, beredvilligt lämnat biografiska notiser om S.

En del av S:s uppmätningar av gravstenar finnas reproducerade hos GARDELL och HÅKANSSON. Uppmätningar av kyrkor finnas återgivna hos H. HILDEBRAND, Sv. Med. II och hos STEFFEN (s. 56).

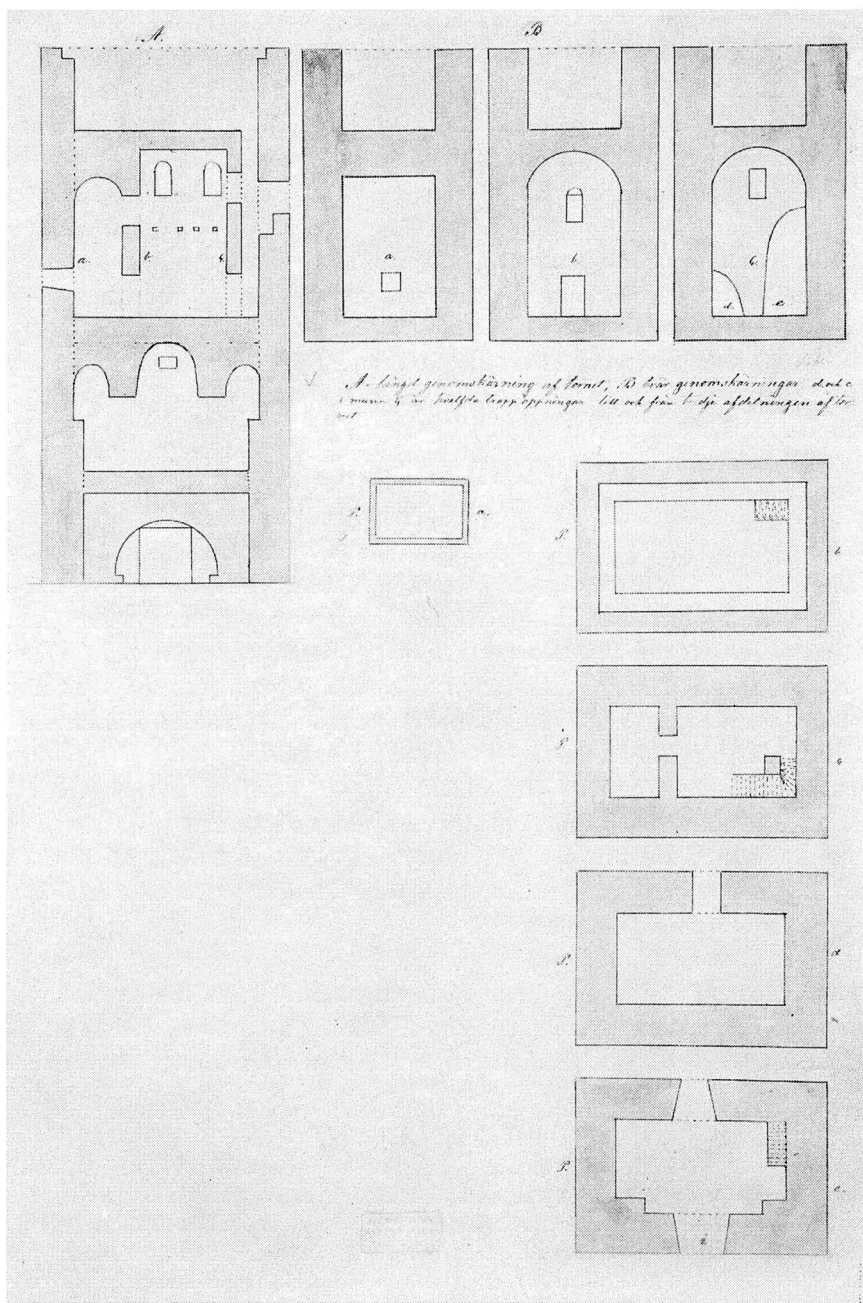

Fig. 35. Gräsgårds kyrka, planer och sektioner av det medeltida V-tornet. Uppmätning, tusch och akvarell, av H. A. R. Sidén 1874 (ungefär $\frac{1}{3}$ av originalets storlek). ATA. Foto N. Lagergren 1965.

Gräsgård Church, plans and sections of the medieval W tower, while its vaulting and staircases still survived. Measurements, india ink and watercolour, by H. A. R. Sidén, 1874. The chancel and nave were demolished in 1823, and the tower was rebuilt in "Romanesque" style in 1884.

Die Kirche von Gräsgård, Grundrisse und Ausschnitt des mittelalterlichen W-Turms als Gewölbe und Mauertreppen noch erhalten waren. Zeichnung, Tusche und Aquarell, von H. A. R. Sidén, 1874. — Chor und Langhaus wurden 1823 abgerissen, der Turm wurde 1884 in »romanischem Stil« umgebaut.

Om den ovan s. 34 och i fig. 17 behandlade gravstenen i Gärdslösa meddelar Sidén i samband med sitt besök där 1873, att stenen låg över den s. k. Lindbygraven. Denna upplysning ger vid handen, att stenen vid ett flertal gravsättningar blivit rubbad och skadad. I våra dagar är stenen sönderslagen i ett stort antal stycken, varav enligt en obestyrkt uppgift ett lär förvaras i KLM.

Gräsgårds kyrktorn med dess invecklade system av välvda rum och trappor (fig. 35) uppmätte han endast några få år, innan tornets inre spolierades. Många gravstenar ha efter hans tid försvunnit, t. ex. en s. k. liljesten från 1200-talet i Smedby kyrka¹ eller genom nötning och vädrets inverkan blivit oläsliga. Sidén har därför sin givna plats i den långa raden av hängivna samlare, som alltsedan 1600-talet ägnade sig åt Ölands kulturminnen.

ERIC IHRFORS

För fullständighetens skull bör som den siste i raden nämnas Eric Ihrfors.² De samlingar om äldre kyrklig konst och kultur, som kommo till under hans vandringar under sommarhalvåret, renritade och ordnade han under höstar och vintrar i prydliga kvartovolymer, inbundna i pergamentband. Beskrivningar och kommentarer äro avfattade på latin, medan utdrag ur arkivalier och inskriptioner på gravstenar, ljuskronor etc återges bokstav för bokstav. Texten är prydligt textad med tusch i flera färger, här och där livad av dekorativa initialer på medeltida manér. Titelbladen äro en blandning av medeltidsstilar och det slutande 1800-talets vikingastil.

Volymen om Öland, *Oelandia sacra*, tillkom 1890—1892. Illustrationerna av kyrkornas äldre tillstånd har han utarbetat på grundval av bl. a. Rhezelius', Törnwalls och Fri-gelius' avbildningar. Att Ihrfors ej fått så stor betydelse för Ölands kyrkor, kan han ingalunda lastas för: hans verksamhet inföll för sent. Ett par decennier tidigare hade Högby kyrka som den sista blivit riven, endast tornet står kvar.

Däremot ger Ihrfors utomordentligt viktiga bidrag till beskrivningarna av gravminnen. Under den relativt korta tid som förflutit, sedan Ihrfors besökte Öland, ha flera inskriptioner blivit alltmer svårlästa eller helt omöjliga att tyda. I likhet med Sidéns ritningar utgöra därför Ihrfors' beskrivningar och avskrifter en mycket värdefull källa.

¹ Avbildad i HÅKANSSON, pl. XVI: 48 (efter Sidéns teckning i KLM) och i GARDELL II: 128 (efter teckningen i ATA).

² ERIC IHRFORS, f. 1846, † 1929, privatlörd, från 1900 e. o. amanuens vid det nyinrättade landsarkivet i Vadstena. Gjorde vandringar genom stora delar av Mellan-Sverige och Öland, för att samla material om den äldre kyrkliga konsten. På rekommendation av kammarjunkaren L. F. Rääf, den kände Ydredrotten, erhöll han 1872 av riksantikvariern Bror Emil Hildebrand en rekommendationsskrivelse, vilken han medförde på sina fortsatta forskningsfärder i vårt land. Sammanlagt 16 volymer förvaras i ATA, varav en handlar om Öland. Ytterligare öländskt material, Anteckningar ur öländska kyrkoböcker, förvaras i KLM arkiv. — Vitterhetsakademien visade I. sin uppskattning för hans insatser: 1887 erhöll han dess silvermedalj och 1928 dess guldmedalj.

KARL BÄCKGREN, Eric Ihrfors, fornforskare och Franciscussjäl. Föreningen Gamla Vadstena, Småskriftserie, nr 6, 1959, och där angivna källor.

Fig. 36. Högby kyrka. Gravhäll av röd kalksten över Anna Bladt, † 1643. Tuschlavyr av H. A. R. Sidén 1873 (ungefär hälften av originalets storlek).
ATA. Foto N. Lagergren 1965.

Högby Church, Grave-
stone, 1643, of red lime-
stone, laid in the floor of
the new church in 1871.
Wash and ink by H. A. R.
Sidén, 1873.

Die Kirche von Högby.
Grabplatte von 1643 aus
rotem Kalkstein, 1871 in
den Boden der neuer-
bauten Kirche eingelassen.
Lavierte Tuschzeichnung
von H. A. R. Sidén, 1873.

KARTOR

En särskild grupp av källor utgöra de kartor, som förvaras bl. a. i Krigsarkivet och Lantmäteristyrelsens arkiv. De komma i de följande kyrkoberskrivningarna att omtalas och citeras, i den mån de kunna bidra till kyrkornas historia. I enstaka fall markeras kyrkobyggnaderna med små porträttmässiga bilder (fig. 37), men vanligast är, att de utmärkas med karttecken. På de äldsta kartorna variera dessa båda system så, att på samma karta en del kyrkor helt missvisande markerats som rund- eller västtorns-kyrkor, omväxlande med klövsadelskyrkor, medan andra kyrkor på samma karta t. ex. Böda, fått ett karttecken som verkligen liknar kyrkan, sådan den var 1683.

Utsträckningen av kyrkogårdarna, markering av deras inhägnader och ingångar samt bodar och andra byggnader höra till de värdefulla upplysningar, som kartorna under alla förhållanden giva oss.

En enda karta skall här närmare presenteras, nämligen den med signum Litt. V:26 i Sjökarteverkets arkiv, Krigsarkivet (fig. 37). Den skulle tjäna som sjökort för segelleden utanför Ölands östra kust. Kyrkorna på denna sida av ön tjänade som landmärken och avbildades därför på sjökortet. Sådana vägledande bilder kallas på fackspråket 'förtoningar'. De åtföljdes i allmänhet av korta beskrivningar.

Kartan är odaterad och osignerad men kan på byggnadshistoriska grunder föras till 1700-talets mitt. En ännu närmare datering är också möjlig. Beskrivningen av Hulterstads kyrka lyder: »har högt något spitsigt torn på westra sidan, skiner whit, men tornet och taket betäckt med spån». År 1770 hade kyrkans tegeltak bytts ut mot sådant av tjärad spån; detta årtal ger oss alltså en gräns bakåt i tiden. Den hitre gränsen markeras med hjälp av Ås byggnadshistoria: »4kantigt ryggåstorn åt öster; är mycket liten». Dess långhus förlängdes kraftigt åt väster 1774, varigenom kyrkan blev ungefär lika lång som övriga kyrkor på ön.

Kartan kan därför ge värdefulla bidrag till kännedomen om kyrkornas utseende vid tiden 1770—1774. Alla kyrkor avbildas rakt från söder. Av två kyrkor, Böda och Högby, ha också östfasaderna återgivits (fig. 37), för att de sjöfarande ej skulle förväxla dem med andra, liknande kyrkor i deras närhet. Tack vare denna omtanke har vår kunskap om dessa kyrkor kunnat kompletteras. Fönsterfördelning och storleksförhållanden mellan de olika byggnadsdelarna framträda klart, trots den blygsamma skalan.

Det är alltså med stöd av de mest olikartade källor, som vi i det följande skola försöka tränga in i och reda ut Ölandskyrkornas utomordentligt komplicerade byggnadshistoria. Denna översikt gör ej anspråk på att vara fullständig, avsikten har varit att karakterisera de olika källorna och granska deras tillförlitlighet.

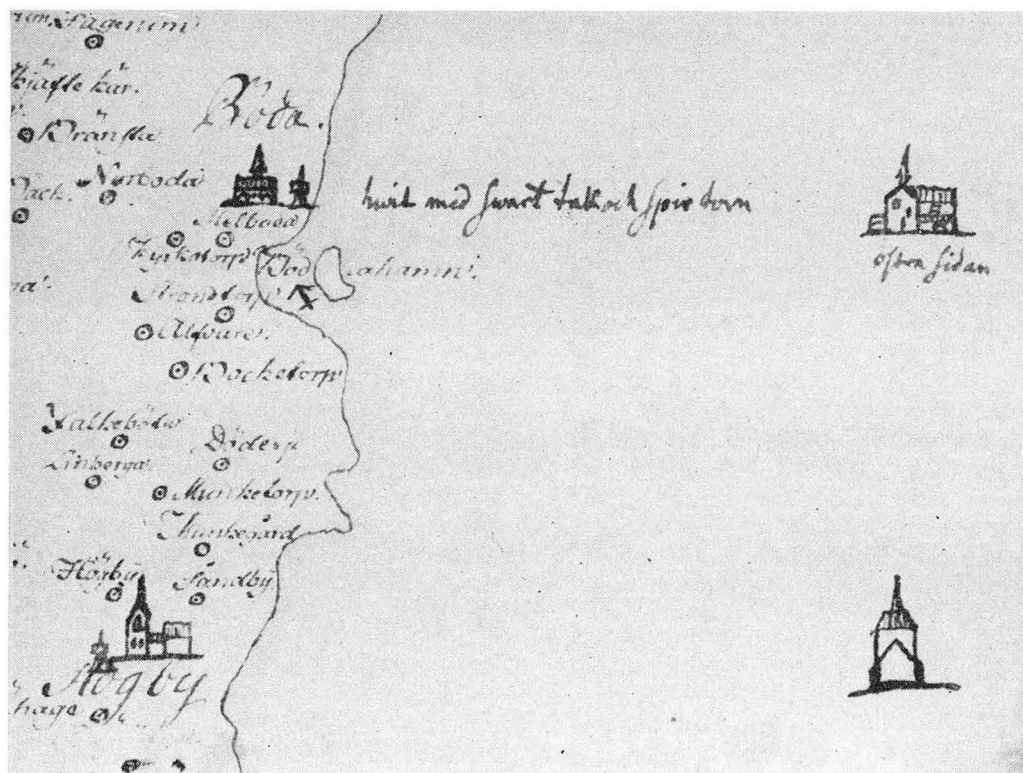

Fig. 37. Böda och Högby kyrkor och klockstaplar, s. k. förtoningar. Detalj av karta över Öland (något förstörd), 1770—1774. Sjökarteverkets arkiv, Krigsarkivet, Stockholm, sign. Litt. V: 26.

Böda and Högby churches and bell towers from S. Right: E fronts of the two churches. Details of a map of Öland, 1770—1774. On the map, the churches on the E coast of Öland are drawn and described because they served as landmarks for sailors.

Die Kirchen von Böda und Högby und die Glockentürme von S. Rechts die O-Fassaden der Kirchen. Teil einer Karte von Öland, 1770—1774. — Auf der Karte sind die Kirchen auf der Ostküste abgebildet und beschrieben, da sie als Seezeichen dienten.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Kirchen von Öland, die ausser einer alle im frühen Mittelalter entstanden waren, wurden nahezu 700 Jahre lang fast unverändert erhalten. Gegen Ende des 18. Jh. trat indessen eine unglückliche Wendung ein, und im Lauf von nur wenig mehr als 100 Jahren wurde der grösste Teil des bedeutenden Schatzes mittelalterlicher Baukunst auf Öland abgerissen. Der Höhepunkt wurde in der 1. Hälfte des 19. Jh. erreicht. Der letzte Abriss geschah sogar erst 1871, als man alles ausser dem Turm der Kirche von Högby schleifte.

Von den 33 mittelalterlichen Pfarrkirchen Ölands sind nur noch 7 erhalten, und von den 10 mittelalterlichen Kapellen stehen nur noch die Ruinen von zweien. Die Türme wurden am besten bewahrt. Zwanzig mittelalterliche Kirchtürme erheben sich noch über Ölands »alvar« (Heide). Die meisten Turmspitzen jedoch wurden in niedrige Laternen verwandelt, nur in zwei Fällen wurden die mittelalterlichen Turmhauben beibehalten.

Die Ursachen dieser beklagenswerten Entwicklung waren mehrere (S. 69), vor allem Vernachlässigung in der Unterhaltung der Kirchen und die steigende Bevölkerungszahl. Eine Kirche nach der anderen wurde verbreitert oder verlängert, Emporen wurden eingebaut, manchmal mehrere in einer Kirche, neben- oder übereinander (Fig. 20). Säulen wurden niedergerissen, Gewölbe geschleift, und an Stelle der mittelalterlich kleinen Lichtöffnungen und Eingänge wurden grosse Fenster und breite Portale in die Mauern gerissen. Diese Entwicklung auf Öland ist keineswegs einzig in Schweden, im Gegenteil, eigentlich macht nur Gotland eine erfreuliche Ausnahme dieser Regel.

Die erhaltenen Bauten oder Baureste sind die einzig sichere Quelle für unsere Kenntnisse. In zweiter Linie stehen die schriftlichen Quellen, die in zwei Gruppen zerfallen.

ARCHI-
VALIEN

Die **Archivalien**, sehr sporadisch erhalten, bilden eine dieser Gruppen. Einige Kirchen besitzen noch ihre Protokoll- und Abrechnungsbücher seit Ende des 16. Jh., andere dagegen haben, durch Feuer, Krieg oder andere Ursachen, nur vereinzelte Bände seit dem 18. Jh. und später erhalten. Jetzt werden die Kirchbücher (seit 1899) und die alten Urkunden des Domkapitels in Kalmar im Landesarchiv von Vadstena aufbewahrt. Die Stifts- und Landesbibliothek in Linköping besitzt eine äusserst wertvolle Handschrift, die sog. Visitation des Petrus Benedicti (s. Schriftquellen), eine Sammlung von Inventarlisten aus der Zeit von 1590—1623, welche uns glücklicherweise Auskunft über das Inventar der Kirchen vor dem Kalmarer Krieg 1611—1613 gibt. Viele Kostbarkeiten wurden damals von den Dänen geraubt, wie es auch später während des Krieges 1676—1677 geschah, als die vereinten dänischen und holländischen Flotten in den Gewässern um Öland operierten.

Die Archivalien enthalten aber äusserst selten eigentliche Beschreibungen der Kirchen und ihres Inventars, sondern der Leser muss stattdessen mit Hilfe der verstreuten Notizen in den Kirchbüchern versuchen, sich auf eigene Faust ein Bild der Kirchen oder ihrer Einrichtung zusammenzufügen.

REISEAUF-
ZEICH-
NUNGEN

Genaue Beschreibungen oder Abbildungen findet man dagegen in der zweiten Gruppe der Quellen, nämlich den **Reiseaufzeichnungen** und anderen Sammlungen, die in früheren Zeiten, vor dem grossen Vandalismus, von einer ganzen Anzahl gelehrter Reisender zusammengestellt wurden. Diese findet man in so grosser Zahl und so ausführlich, dass sie für die Wissenschaft eine Art Ersatz für die verlorene Wirklichkeit bilden, soweit man davon überhaupt sprechen kann. In dieser Hinsicht traf Öland ein bedeutend glücklicheres Los als die übrigen Landschaften. Kein anderer Teil Schwedens war früher das Ziel des Interesses für so viele Forscher. Fast in einer Vorahnung des kommenden unglücklichen Schicksals der Kirchen von Öland begann nämlich bereits vor 330 Jahren das Beschreibungswerk, das nun in SVERIGES KYRKOR eine Art Fortsetzung erfährt. Nachdem die Beschreibung der Kirchen auf Öland in so hohem Mass auf diese Art der Quellen angewiesen ist, ist es wohl notwendig, die Bände über Öland mit einer eingehenden Vorstellung dieser Quellen einzuleiten.

J. H.
RHEZELIUS

J. H. Rhezelius (ungef. 1600—1666) wurde von Pfarrer Martin Aschanæus in die Altertumswissenschaft eingeweiht. Ausgerüstet mit einer königlichen Vollmacht wurde er 1634 auf seine erste antiquarische Forschungsreise nach Öland und ins östliche Småland gesandt. Das Interesse der Behörden für Schwedens Geschichte hatte seine Ursache in dem Wunsch, dem übrigen Europa, nicht nur Dänemark, zu beweisen, dass die Grossmacht Schweden nicht nur in politischer Hinsicht eine ruhmreiche Vergangenheit, sondern auch eine uralte Kultur hatte. Das Land war in kurzer Zeit in die erste Reihe der europäischen Grossmächte gerückt, und für den Neuling galt es zu versuchen, sich auch auf kulturellem Gebiet zu behaupten.

Rhezelius' Aufgaben waren sehr verschiedener Art. Zu den Altertumsdenkmälern wurden Runeninschriften gerechnet, wie auch Runenstaben, alte Gesetzbücher und Chroniken, Reste älterer Dichtung, alte Briefe und andere Urkunden, Wappen und ältere Münzen. Er sammelte auch nahrungsgeographische, kartographische und botanische Angaben, machte Notizen über Arbeitsgeräte und »medizinische Sachen«, holte Auskünfte über Häfen und Wege, Ortsnamen und Volkskunde ein.

Rhezelius' Notizbücher von der Ölandreise sind heute in der Königlichen Bibliothek, Stockholm. Das Reisetagebuch (Fig. 1—7) hat die Signatur F.c. 5, während die Reinschriften daraus (Fig. 9) die

Signaturen F.c. 1 bis F.c. 4 und F.b. 22 tragen. — Aus praktischen Gründen beträgt das Format des Reisetagebuchs nur $8,5 \times 21$ cm. Es gelang Rhezelius, Mengen von Zeichnungen und Notizen auf diesen begrenzten Raum zu pressen (Fig. 2—3, 5—6). Alle möglichen Flächen wurden genutzt, um Papier zu sparen. Trotz des kleinen Formats sind die Darstellungen äusserst inhaltsreich.

Im Freien arbeitete er mit Bleistift (Fig. 4), um nach der Rückkehr die Linien mit Tinte auszufüllen und die Angaben zu vervollständigen. — Er zeichnete eine Kirche nach der anderen, Kirchhofmauern, und Portale darin, Glockentürme. Er gibt deutlich Fugen im Mauerwerk, Portal- und Fensterformen an, ja sogar das Material des Daches: wenn man die Zeichnungen näher betrachtet, erkennt man Schindeln verschiedener Art und Ziegel. Auch die Konstruktion der Glockentürme und Friedhofsportale tritt trotz des kleinen Formats deutlich hervor. Er zeichnete und beschrieb Runen- und Grabsteine und ihre Inschriften, machte Skizzen von Burgwällen, Steinsetzungen und anderen Altertümern, notierte mit ihnen verbundene Traditionen und richtete Runensteine wieder auf oder versetzte sie wieder auf ihre ursprünglichen Plätze. Er zeichnete oder beschrieb Kalkmalereien nur, wenn sie von historischem Interesse waren. Nebenbei erwähnt er mittelalterliche Skulpturen, Taufsteine und anderes Inventar. Rhezelius ist als besonders vielseitiger Forscher eine in den meisten Fällen zuverlässige und oft benutzte Quelle. Er publizierte sein Material nie selbst, aber Teile dessen zirkulierten in Abschriften. Eine von ihnen hatte er auf Rechnung seines Lehrers Aschanæus selbst ausgeführt (F.b. 22), Abraham Ahlqvist (S. 70) liess 1821 eine zweite machen (F.c. 3a, Königliche Bibliothek, Stockholm). Er veröffentlichte als erster Teile der Sammlungen von Rhezelius, nahezu 200 Jahre nach ihrem Entstehen.

Rhezelius führte seinen Auftrag 1634 so gut aus, dass er im folgenden Jahr zum »Antiquarius und Geschichtsschreiber« (häfdasölkare) ernannt wurde. Darauf folgten für mehrere Jahre Forschungsreisen nach Uppland (siehe SVERIGES KYRKOR, vor allem »Uppland«, Bd II, III u. V) und Hälsingland.

Nach Rhezelius' Reisen lagen die antiquarischen Forschungsreisen darnieder bis zum Ende der 60iger Jahre des 17. Jh. Der Reichsantiquar Laurentius Bureus hatte eine Zusammenstellung begonnen, die sog. »Rannsakningar om antikviteterna (Untersuchungen über die Altertümer)«, starb aber bereits 1665. Sein Nachfolger JOHAN HADORPH (1630—1693), eine der grossen Gestalten der schwedischen Altertumsforschung, vollendete die Idee Bureus'. Seit 1667 wurde im ganzen Land durch Vermittlung der Geistlichkeit umfangreiches Material gesammelt. (Das Material über Öland ist in Band F V 1 der Urkunden des Kalmarer Domkapitels im Landesarchiv Vadstena enthalten. — Eine Abschrift davon, signiert F. 1. 9: 4, liegt in der Königlichen Bibliothek, Stockholm).

Bezeichnend für die »Rannsakningar« ist die Tatsache, dass in Gebrauch stehende Kirchen nicht als Altertümer betrachtet wurden, ungeachtet dessen, wie alt sie waren. Daher wurden sie selten genannt. Das galt sogar für Grabsteine. Ihre Inschriften wurden nahezu durchweg »Runenschriften« genannt, ob es sich nun um echte Runensteine handelte oder um mittelalterliche sog. »Mönchssteine«. Als »antik« wurden dagegen Ruinen von Kapellen, aufgerichtete Steine und Steinkreuze betrachtet. Der Schwerpunkt der »Rannsakningar« liegt also auf rein archäologischem Inventarisieren, aber auch Reste des Krieges 1611—1613 werden erwähnt (Schanzen und Befestigungen), wie vorher bei Rhezelius.

Mit den »Rannsakningar« als Ausgangspunkt unternahm Hadorph, zusammen mit einigen Zeichnern, seit 1669 Forschungsreisen in weiten Teilen Schwedens. Im Herbst 1673 kamen er und der Zeichner PETRUS TÖRNEWALL (ca. 1650—1706) nach Öland. Es ist denkbar, dass sie die Notizbücher Rhezelius' auf der Reise mitführten. Hadorphs eigenes Tagebuch ist ein kleiner Band, heute in der Universitätsbibliothek in Uppsala, signiert S. 30, während sich die dazugehörigen Zeichnungen Törnewalls in zwei Bänden, teils in der Königlichen Bibliothek, Stockholm — F.m. 46 —, teils in der Universitätsbibliothek Uppsala — S. 74 — befinden.

Hadorph machte kurzgefasste, aber wichtige Notizen über nur 12 von 33 Pfarrkirchen. Wohl aus Krankheitsgründen beschrieb er nicht mehr. Von den 10 Kapellen nennt er nur eine. Mit wenigen Worten, etwa wie in einem heutigen Reisehandbuch, charakterisiert er die Kirchen, gibt Material und

»UNTERSUCHUNGEN
UEBER DIE
ALERTUE-
MER«
JOHAN
HADORPH

PETRUS
TÖRNEWALL

Zustand an, beschreibt sehr kurz ihren Innenraum, Gewölbe, Säulen usw. und verzeichnet Inventar, das nun seit langem verloren ist. Kalkmalereien und Textilien lässt er nur zeichnen und beschreibt sie, wenn sie von historischer Bedeutung sind (Fig. 11). Vgl. Rhezelius. Das gleiche Interesse für historische Daten zeigten die Forschungsreisenden bei den mittelalterlichen Grabsteinen. Hadorph begnügt sich im allgemeinen damit, auf die Zeichnungen des Reisebegleiters hinzuweisen (Fig. 10), fügt aber selbst die eine oder andere kurze Anmerkung über Ausführung und Zustand hinzu. Manchmal gibt er sogar einen ausführlichen genealogischen Kommentar.

Im allgemeinen behandeln Hadorph und Törnwall die gleichen Grabsteine wie Rhezelius vor ihnen.

Die Zeichnungen Törnwalls sind eine wichtige Ergänzung zu Hadorphs Notizen. Er zeichnete sämtliche 33 Pfarrkirchen, einige Kalkmalereien (Fig. 11) samt einigen Wappen auf einer Altarplatte (Fig. 11). Die Skizzen zu diesen Rein-Zeichnungen sind leider alle verloren. Die Zeichnungen sind mit einem spitzen Bleistift und mit Hilfe eines Lineals aufgetragen. Hier und da schimmern noch die Hilfslinien durch. Die Konturen wurden dann mit Tinte, die heute einen bräunlichen Ton angenommen hat, nachgezogen. Die Schattenpartien sind entweder mit Bleistift oder mit Aquarellfarben ausgefüllt. Mauern und Grabsteine erhielten eine Lokalfarbe, blaugrau laviert, Dächer und schattige Partien wurden dunkel grauschwarz oder graubraun getönt. In Wappenabbildungen wurden sogar rote, gelbe und blaugüne Aquarellfarben und Deckweiss verwandt. Die feinen Giebelverzierungen und Wetterfahnen samt anderen, kleinen Details wurden offenbar mit einem spitzen Pinsel gezeichnet.

Die Kirchen (Fig. 8) sind von Süden abgebildet, — im Masstab der Zeichnung entsprechen 12 Ellen einem Zoll, — und zwar im Masstab von etwa 1:286. Im folgenden werden die Zeichnungen in Originalgröße reproduziert, ausser Fig. 8, die etwas verkleinert wurde. Die masstabgetreue Wiedergabe gilt allerdings nur für das horizontale Längenmass *im ganzen*, nicht in seinen Abschnitten, auch sind die Höhenmasse nicht genau, sondern nach Augenmass angegeben. Der wichtigste Vorbehalt richtet sich aber gegen Törnwalls mangelndes Interesse an Einzelheiten. Er verwechselt oft Rund- und Spitzbogen: er gab Portalen und Fenstern, die sicher Rundbogen hatten, gotische Formen und umgekehrt. Gerade Abschlüsse, Rund- und Spitzbogen wechseln ohne wirkliche Vorlagen, auch stimmt nicht immer die Anzahl der Maueröffnungen.

Weder die Behandlung der Fassade noch das Material des Daches gehen aus den ungenauen Zeichnungen hervor. Daher sind Törnwalls Abbildungen der Kirchen als Quellen nur von begrenztem Wert, die ein allgemeines Bild wiedergeben, sich aber nicht zum Studium von Einzelheiten eignen. Als Zeichner von Grabsteinen wird er positiver beurteilt. Die Grabsteine sind im Masstab 1:20 abgebildet (Fig. 10) und sind im folgenden im gleichen Masstab reproduziert. Eine beträchtliche Anzahl von Grabsteinen verschwand während der Umbauten und Abtragungen der Kirchen im 19. Jh., aber die erhaltenen beweisen, dass Törnwall in der Abbildung von Grabsteinen zuverlässiger war als in der Wiedergabe von Kirchenbauten.

Hadorphs Aufzeichnungen und Törnwalls Abbildungen sind zusammen eine ausserordentlich wichtige Quelle.

CARL VON
LINNÉ

Der berühmte Naturforscher CARL VON LINNÉ (1707—1778) machte 1741 eine Reise nach Öland und Gotland. Sein Reisebericht wurde 1745 unter dem Titel »Öländska och Gothländska resan« veröffentlicht. Der Schwerpunkt des Berichts liegt auf naturwissenschaftlichem und volkswirtschaftlichem Gebiet, aber ausserdem enthält sein Buch viele wichtige Auskünfte von kulturhistorischem Wert, auch über Kirchen. Klassisch ist seine Charakteristik der öländischen Kirchen, die er mit den gotländischen vergleicht: »Die Kirche von Alböke war wie die anderen öländischen Kirchen, die fast alle so schlicht wie die gotländischen prächtig sind.« Eine einzige Kirche auf Öland erregte sein Interesse so stark, dass er sowohl eine ausführliche Beschreibung als auch eine Skizze des Grundrisses (Fig. 12) machte, nämlich die 1852 völlig abgerissene Verteidigungskirche von Smedby. Dank Rhezelius und Linné ist unsere Kenntnis dieser Kirche recht gut.

PETRUS FRIGELIUS (1708—1791), der Mitte des 18. Jh. Mathematiklehrer in Kalmar war, widmete einen Teil seiner Sommerferien Reisen nach Öland und ins östliche Småland, wo er aus eigenem Antrieb die Kirchen abzeichnete (Fig. 13, 14, 24) mit ihren Kirchhofmauern, Glockentürmen, Friedhofsportalen, Gräbern, Sonnenuhren und Geräteschuppen. Die Zeichnungen entwarf er an Ort und Stelle mit Bleistift und zog die Linien später mit Tinte nach. Auf Öland zeichnete er $\frac{2}{3}$ der Kirchen, nämlich alle auf der südlichen und mittleren Insel. Seine Zeichnungen sind recht naiv, aber äusserst vorlagengetreu und zuverlässig. Fugen und Nischen im Mauerwerk werden aufmerksam festgehalten (Fig. 24). Er bildete als erster die Nordfassaden ab, was von unschätzbarem Wert ist. Früher unbekannte Nordportale und -Fenster wurden der Forschung dadurch bekannt, ebenso wie Sakristeien und andere Anbauten. Inschriften auf Abendmalssilber, Glocken, Grabsteinen, Kronleuchtern und anderem Inventar, wie auch auf Gewölben und Wänden notierte er. Er hatte grosses Interesse für historische Daten und sammelte aus den Archiven der Kirchen und anderen Quellen besonders wichtiges Material zur Geschichte des Bistums, das später von N. I. Löfgren (unten) und Abraham Ahlqvist (S. 70) veröffentlicht wurde. — Die wertvollen Sammlungen Frigelius' befinden sich in der Bibliothek der Schule in Kalmar.

PETRUS
FRIGELIUS

CARL GUSTAF HILFELING (1740—1823) war sowohl in Schweden als auch in Dänemark als Altertumszeichner tätig. 1788—1801 wurden seine Reisen von dem bekannten Altertumsforscher und Hofherrn Pehr Tham auf Dagsnäs finanziert. Helfeling machte unter anderem 4 Reisen nach Gotland, wobei er durch Öland kam. Dort besuchte er viele Kirchen im nördlichen und mittleren Öland, zeichnete einen Teil von ihnen (Fig. 16, 18) und machte wertvolle Beschreibungen, z.B. von der Kirche in Böda, die nur wenige Jahre nach seinem Besuch völlig umgebaut wurde.

C. G. HIL-
FELING

Er beschrieb mittelalterliche Flügelaltäre und anderes, heute verlorenes Inventar und zeichnete ein Teil davon, so den Grabstein Fig. 17. In der Kirche von Högby beschrieb er ausführlich ein Weihwasserbecken an einer Säule, das in keiner anderen Quelle erwähnt wird.

Hilfelings Reiseberichte befinden sich in der Königlichen Bibliothek, Stockholm, signiert F.m. 57: 1 — 13 (Fig. 17), in der Königlichen Bibliothek, Kopenhagen, sign. Ny kongel. saml. 409 (Fig. 18), und auch im Antiquarisch-Topographischen Archiv, Stockholm (Fig. 16), befinden sich einige seiner Zeichnungen.

Bis 1800 hatten die meisten öländischen Kirchen ihren mittelalterlichen Charakter bewahrt. Daher vermitteln die Abbildungen und Beschreibungen der Reisenden des 17. u. 18. Jh. ein ungefähres Bild ihres mittelalterlichen Zustands.

NILS ISAK
LÖFGREN

Der Zuwachs der Bevölkerung im 19. Jh., die früheren Versäumnisse in der Pflege der Kirchen wie auch das neue architektonische Ideal im Europa der Revolutionszeit riefen die grosse und für die mittelalterlichen Kirchen zerstörerische Welle des Umbaus hervor, die im 19. Jh. über Öland hereinbrach. In wenigen Dezennien verschwanden 9 mittelalterlichen Kirchen völlig, und von 13 anderen erhielt man nur den Westturm (oft in verändertem Zustand). Die restlichen Kirchen wurden mehr oder weniger durchgreifend umgebaut, so dass um 1880 in ganz Öland nur noch 7 seiner einst 33 mittelalterlichen Kirchen und insgesamt 20 mittelalterliche Türme erhalten waren. Aber auch über diese Periode gibt es wertvolles Bild- und Beschreibungsmaterial.

NILS ISAK LÖFGRENS Leben (1797—1881) fällt fast ganz mit dieser Periode des Kirchenumbaus zusammen. Er war zuerst in Öland, dann in Småland als Pfarrer tätig. Schon in seiner Kindheit interessierte er sich für Schwedens Geschichte und hatte Sammlungen zur Geschichte Ölands angelegt. Dank seinen genauen Aussenansichten (Fig. 19) können wir Schritt für Schritt den stattgefundenen Veränderungen folgen. Durch seine ausführlichen Aufzeichnungen, genauen Planvermessungen (Fig. 19), Innenansichten (Fig. 20—22) und in manchen Fällen sogar Ausschnitten (Fig. 25) rettete er der Forschung in letzter Minute umfangreiches und wichtiges Material über die öländischen Kirchen des Mittelalters. — Dazu steht in eigentümlichem Widerspruch, dass er bei gerade diesen Kirchenabrissen keine unbedeutende Rolle spielte. Er war es nämlich, der viele Umbauvorschläge zeichnete. Es ist uns unerklär-

lich, wie Löfgren und auch Ahlqvist (unten) die beide so unerhört viel für die Erforschung des alten Öland bedeuteten, selbst daran mitarbeiteten, dass eine Kirche wie die von Runsten (Fig. 19 u. 20) von einem völlig neuen und ziemlich uninteressanten Bau ersetzt wurde.

Löfgren zeichnete die Aussenansichten sämtlicher Kirchen Ölands, alle von Süden und etwa $\frac{1}{3}$ auch von Norden (Fig. 19), wodurch er in gewissem Mass die Serie von Frigelius' Nordfassaden vervollständigt. Wenn man Linnés Plan (Fig. 12) und eine kleine Anzahl von Vermessungen, ausgeführt von Landvermessern, Baumeistern, etc. ausnimmt, war Löfgren der erste, der Grundrisse von Kirchen (Fig. 19) aufzeichnete. Er zeichnete auch als erster Innenansichten von etwa der Hälfte der Kirchen (Fig. 20—22). Von den Kirchen in Gårdby und Sandby (Fig. 25) zeichnete er sogar Längs- und Querschnitte.

Löfgrens Vermessungen sind nicht in einem einheitlichen Masstab ausgeführt, aber der Masstab wird immer genau angegeben und dazu oft auch viele Einzelmaße (Fig. 19), die im allgemeinen sehr klein sind. Die Technik ist immer die gleiche. Die kleinsten Skizzen sind nur in Tinte ausgeführt, die übrigen in Bleistift und Tinte, sie sind mit Tusche und Aquarellfarben in hellen Tönen laviert. Die miniaturgleichen kleinen Zeichnungen kommen in starker Vergrößerung am besten zur Geltung (Fig. 20—22), ebenso wie die Bilder Razelius'. Der den Bildern folgende Text besteht meist aus kurzgefassten, allgemeinen Beschreibungen.

Die Sammlungen behandeln hauptsächlich die Architektur der Kirchen, weniger die Kalkmalereien oder das Inventar. Die meisten Auskünfte über die Einrichtung der Kirchen finden wir in den kleinen Innenansichten (Fig. 20—22), welche so ausführlich und bis in Einzelheiten genau sind, dass sie oft lange Beschreibungen ersetzen.

Löfgren vervollständigte auch sein Material, nachdem die Kirchen umgebaut oder von neuen ersetzt worden waren. Er suchte in öffentlichen und privaten Archiven und korrespondierte mit Personen, die möglicherweise Auskunft geben konnten. Er kopierte die Zeichnungen Frigelius', z.B. Fig. 24, welche, nachdem Löfgren sie kopiert hatte (Fig. 25), beschädigt wurde. Er war seiner Zeit als Forscher in manchem voraus, da er sehr häufig direkt bis auf die Urkunden und Dokumente zurückging.

Löfgrens Sammlungen sind in verschiedenen Institutionen verteilt. Die grösste Sammlung liegt im Antiquarisch-Topographischen Archiv, Stockholm, aber auch in der Sammlung Ahlqvist in der Universitätsbibliothek Uppsala, signiert S. 84—S. 90, — im Landesarchiv Vadstena (die Bände Gårdby KI: 1 und Sandby K I: 1), — in der Königlichen Bibliothek, Stockholm, (F.m. 55) und in der Sammlung Mandelgren, Kunsthistorisches Institut der Universität Lund. — Die Vorschläge für Umbauten und damit zusammenhängende Vermessungen bestimmter öländischer Kirchen, die Löfgren durchführte, sind zum Teil im Reichsarchiv, zum Teil im Archiv des Reichsamtes für Hochbauwesen und Städteplanung, beides in Stockholm, zu finden.

ABRAHAM
AHLQVIST

Löfgrens guter Freund, der Pfarrer und Propst ABRAHAM AHLQVIST (1794—1844) ist der Nachwelt bekannter, vor allem durch seine bahnbrechende Arbeit »Ölands historia och beskrifning«, die 1822—1827 erschien. Ohne Löfgrens Beitrag hätte allerdings diese topographische Arbeit nie zuendegeführt werden können. Die beiden Freunde arbeiteten bis zu Ahlqvists Tod zusammen. Nach 1827 galt die Zusammenarbeit vor allem dem Werk »Kalmar stifts herdaminne«, welches vorher mehrere Forscher beschäftigt hatte, darunter auch Frigelius (S. 69), und das schliesslich nach unendlichen Mühen 1836—1841 herauskam.

Auf seinen Reisen auf Öland zeichnete Ahlqvist Kirchen (Fig. 26), vermass Grabsteine und Steinkreuze u.a. Die Zeichnungen sind mit Tinte oder Bleistift ausgeführt, schlecht gezeichnet, aber genau und oft recht gross. Er zeichnete auch einige früher nicht abgebildete Nord- und Ostfassaden (Fig. 26).

Ahlqvists Stärke lag vor allem auf dem Gebiet der Archivforschung, während Löfgren mit grossem Erfolg Monumentuntersuchungen betrieb und hervorragend zeichnete. Die beiden Freunde bildeten also ein ausserordentliches Forscherteam.

Der Hauptteil von Ahlqvists Sammlungen liegt in der Universitätsbibliothek, Uppsala in der nach ihm benannten Sammlung, signiert S. 84—S. 90. Er enthält zum Teil von ihm selbst verfasste Aufzeich-

nungen, Auszüge und Zeichnungen (Fig. 26), zum Teil von anderen Forschern, vor allem Löfgren, zusammengestellte Sammlungen. Auch im Antiquarisch-Topographischen Archiv, Stockholm, und im Landesarchiv Vadstena befinden sich Manuskripte von Ahlqvist (im zuletzt genannten Archiv ist auch »Runstens minnesbok«, 1835, in welchem er Tag für Tag die Abtragung der mittelalterlichen Kirche und die Entstehung der jetzigen Kirche von Runsten aufzeichnet).

JOHAN WALLMAN (1792—1853), Botaniker und Kulturhistoriker, war ein naher Freund Löfgrens und Ahlqvists und teilte deren Leidenschaft für Ölands Kulturgeschichte, jedoch mit dem Schwerpunkt auf der Archäologie. Seine grossen Sammlungen im Nordischen Museum und im Antiquarisch-Topographischen Archiv in Stockholm enthalten hauptsächlich rein archäologisches Material, aber auch Material über Kirchen und sakrale Kunst (Fig. 27, 28) nicht nur von Öland, sondern auch von Småland und anderen Landschaften. In den Sammlungen des Nordischen Museums findet man daher einige flüchtige Bleistiftskizzen von Kirchen (Aussenansichten und Pläne) vom nördlichen und mittleren Öland, von denen einige von Norden abgebildet sind. So ergänzt er seine Vorgänger.

JOHAN
WALLMAN

Wallman war eigentlich kein sehr geschickter Zeichner. Die Proportionen sind oft fehlerhaft, aber die Einzelheiten meist korrekt. Die Sammlungen im Nordischen Museum bestehen teils aus Reiseaufzeichnungen in Tinte, teils aus Bleistift- und Tintenskizzen. Die hier wiedergegebene Zeichnung eines Bildes von St. Martin (Fig. 27) verschwand wahrscheinlich mit vielem anderen 1857 bei dem Abriss der Kirche. Wallman ist die einzige Quelle, die diese mittelalterliche Holzskulptur erwähnt.

Wallman ist am bekanntesten als Sammler von Volkslieder, Spielen und Sagen. Seine übrigen Beiträge scheinen dagegen nicht ausreichend beachtet zu werden. Unter den Forschern, die sich bis jetzt mit der sakralen Kunst aus Ölands Kirchen befasst haben, sucht man vergeblich nach seinem Namen, und Henrik Schück, der Wallman in seinem grossen Werk über die Geschichte der Königlichen schwedischen Akademie der Literatur, Geschichte und Kulturdenkmale (Vol. VIII, S. 195 ff.) behandelte, betrachtet ihn als Altertumsforscher gar zu kritisch.

NILS MÄNSSON MANDELGREN (1813—1899), Zeichner, Lithograph, Kunst- und Kulturhistoriker, trug während seines langen Lebens grosse Sammlungen zusammen, welche eine sehr wichtige und im grossen und ganzen zuverlässige Quelle sind. Er verbrachte nahezu sein ganzes Leben auf Reisen innerhalb und ausserhalb Schwedens. Während die Reiseberichte der Fahrten auf Öland, 1848, im Antiquarisch-Topographischen Archiv in Stockholm liegen, sind die dazugehörigen Zeichnungen in Lund in der sog. Mandelgrenschen Sammlung zu finden (Kunsthistorisches Institut der Universität Lund). In der letztgenannten Sammlung sind nicht weniger als etwa 40.000 Bilder enthalten und umfangreiches Material an Reisenotizen, Auszügen, Ausschnitten u.a., meist von Mandelgren selbst. Bei Material aus anderen Quellen gibt er nicht immer den Ursprung an. Es soll auch erwähnt werden, dass er Schwierigkeiten hatte, Personen- und Ortsnamen im Gedächtnis zu behalten.

N. M. MAN-
DELGREN

Mandelgrens grossartiger Plan, ein Bildwerk über Schwedens Kulturgeschichte zu veröffentlichen, konnte nur zum Teil verwirklicht werden. Er ordnete sein Material in Lund nach einem ausserordentlich verwickelten und schwer überschaubaren System von Abteilungen und Unterabteilungen, das die Auswertung erschwerte. Zwar liess er 1889 einen Katalog der Sammlungen drucken, in dem er das System seiner Sammlungen darlegt, aber es fehlt ein topographisches Register. Fil.lic. RUNE NORBERG schuf daher 1952 eine notwendige Ergänzung mit einem topographisch geordneten Zettelkatalog (im Antiquarisch-Topographischen Archiv, Stockholm). Von grösstem Interesse sind Mandelgrens an Ort und Stelle ausgeführte Skizzen und Beschreibungen (Fig. 29, 31, 32, 34) z.B. der Kirche in Alböke. Die Rein-Zeichnungen, die er später im »Atlas till Sveriges odlingshistoria« (Kulturgeschichte), Abt. XI (1883), veröffentlichte, sollte man kritischer untersuchen. Auf dem hier wiedergegebenen Beispiel (Fig. 30) scheinen Skizze und endgültige Abbildung übereinzustimmen, während in einem anderen Fall, z.B. Skizze und Zeichnung der Kirche in Persnäs sich in wichtigen Punkten unterscheiden.

Mandelgren brachte also hauptsächlich mit seinen Reiseskizzen einen wichtigen und zuverlässigen Beitrag zur Baugeschichte der Kirchen. Er interessierte sich auch für das Inventar. Durch seine Hilfe

kann man z.B. beweisen, dass eine mittelalterliche Holzskulptur, die den Heiligen Olof darstellt (Fig. 33), aus Källa stammt. Er machte nämlich 1848 bei seinem dortigen Besuch eine Abbildung der Skulptur (Fig. 32). — Bei seinem Aufenthalt in Persnäs, 1848, waren ein gemauerter Steinaltar und ein Leseputz (Fig. 34) noch erhalten, ebenso wie auch eine Malerei im Gewölbe (Fig. 31), — heute ist alles verschwunden.

H. A. R.
SIDÉN

Einer der vielen Mitarbeiter Mandelgrens war H. A. R. SIDÉN (1825—1899), Leuchtturmwärter in Borgholm, in seiner Freizeit ein emsiger Amateurarchäologe. Er zeichnete und beschrieb die öländischen Altertümer und erhielt allmählich einen jährlichen Beitrag von der Akademie der Wissenschaften. Zwischen 1860 und 1880 vermass, zeichnete und beschrieb Sidén festliegende Ueberreste von Altertümern und kirchliche Denkmäler auf Öland (Fig. 35, 36) und im östlichen Småland.

Die Zeichnungen sind mit Tusche und Aquarellfarben auf starkem Zeichenpapier und in recht grossem Format durchgeführt. Der Masstab ist immer angegeben, und den Zeichnungen folgt ein erklärender Text. Die Hauptsammlung besitzt das Antiquarisch-Topographische Archiv, Stockholm. Seit dem Ende des Jahres 1873 stellte Sidén seine Zeichnungen in zwei Exemplaren her, von denen er jeweils eines dem Landesmuseum in Kalmar überliess.

ERIC
IHRFORS

ERIC IHRFORS (1846—1929) war Privatgelehrter, der durch weite Teile Süd- und Mittelschwedens wanderte, um Material über die ältere kirchliche Kunst zu sammeln. Das Ergebnis war eine Reihe wertvoller und sehr ordentlicher Bände im Antiquarisch-Topographischen Archiv, in lateinischer Sprache und sehr hübsch illustriert. Für die älteste Baugeschichte der öländischen Kirchen bedeutet Ihrfors allerdings nicht so viel, da seine Sammlungen erst *nach* dem Abriss der alten Kirchen entstanden. Seine Archivauszüge und chronologischen Tabellen sind dagegen von grösster Bedeutung. Der wichtigste Einsatz Ihrfors' für Öland gilt jedoch den Grabdenkmälern. In der relativ kurzen Zeitspanne seit Ihrfors' Besuch auf Öland (1890—1892) wurden mehrere Grabsteine durch Witterungseinflüsse fast oder ganz unlesbar.

KARTEN

Eine besondere Gruppe der Quellen bilden die **Karten**, die u.a. im Kriegsarchiv und im Reichsamt für Landmessung und Katasterwesen, beide in Stockholm, gesammelt werden. Soweit sie zur Geschichte der Kirchen beitragen, werden sie im folgenden zitiert und abgebildet, wie das auch in anderen Bänden von SVERIGES KYRKOR üblich war und ist. Auf den ältesten Karten sind die Kirchen manchmal durch wirkliche Abbildungen, manchmal durch Kartenzeichen gekennzeichnet. Die Grösse der Kirchhöfe, Eingänge und Gebäude sind die wichtigsten Auskünfte, die uns die Karten u.a. geben. Hier soll nur eine Karte näher vorgestellt werden, die aus dem Kriegsarchiv, signiert Litt. V:26, stammt. Sie diente als Seekarte für die Fahrinne vor der östlichen Küste Ölands. Die Kirchen wurden hier nicht nur abgebildet, sondern auch teilweise in wenigen Worten beschrieben (Fig. 37). Die Karte ist undatiert und unsigniert, aber durch die Baugeschichte einiger der abgebildeten Kirchen kann man annehmen, dass sie aus der Zeit von 1770—1774 stammt.

Gestützt auf die verschiedenartigsten Quellen wollen wir also versuchen, in die ausserordentlich komplizierte Baugeschichte der Kirchen Ölands vorzustossen. Diese Uebersicht erhebt keinen Anspruch auf Vollständigkeit. Es war vielmehr beabsichtigt, die verschiedenen Quellen und ihre Zuverlässigkeit zu charakterisieren.

SUMMARY

The churches of Öland, all but one of which were erected during the Middle Ages, were preserved more or less unaltered for almost 700 years. Towards the end of the eighteenth century, however, an unfortunate change took place, and in the course of rather more than one hundred years, most of the remarkable treasure of medieval architecture on Öland was destroyed. This process culminated during the

first half of the nineteenth century, although the last demolition was as late as 1871, when the whole of Högby Church, except for the tower, was destroyed.

Of Öland's thirty-three medieval parish churches, only seven remain, and only two ruins remain of ten medieval chapels. The towers are the best-preserved parts of the churches. Twenty medieval church towers still rise above the plains of Öland. Most the roofs of the towers have been altered into low lanterns, however, only two of the medieval cupolas being preserved.

There were several reasons for this regrettable development (p. 76), the most important being neglect to keep the churches in repair, and the growth of population. One church after another was widened or lengthened, galleries were installed, sometimes several in the same church, beside or above each other (fig. 20). Pillars were broken down, vaulting demolished and huge windows and wide doorways made to replace the narrow medieval lights and entrances. This course of development is by no means unique in Sweden; on the contrary, only Gotland is a shining exception to this rule.

The few buildings or remains of buildings are the only reliable sources of our knowledge. In the second place come documentary sources. These are of two kinds.

Archives constitute one group of sources of information. They are frequently very incomplete. Some churches have preserved their account books and minutes since the end of the sixteenth century, while others have only occasional volumes from the eighteenth century or later, owing to fires, war and other causes.

ARCHIVES

The church books are now (since 1899) kept in the County Archives at Vadstena, as are the documents belonging to the former chapter of Kalmar Cathedral. There is an extremely valuable manuscript, the so-called *Petrus Benedicti visitation* (see Bibliography) in the Diocesan and County Library at Linköping. It is a collection of inventories dating from 1590—1623, providing valuable information about the furnishings and so on in the churches before the Kalmar War (1611—1613). Then many treasures were taken as booty by the Danes, which was repeated later during the war of 1676—1677, when the allied Danish and Dutch fleets were operating in the waters around Öland.

The archives very seldom contain actual descriptions of churches and furnishings; the reader must endeavour to combine the scattered notices in the church books to make a connected picture of the churches and their furnishings.

Actual descriptions and pictures are found in the second type of source, namely **diaries of journeys** and other collections made by a large number of learned travellers before the great destruction began. Such documents are to be found in such great numbers and in such detail that they provide scientists with a substitute for the lost reality, although a very inadequate one. In this respect, Öland has been far more fortunate than other Swedish provinces. No other part of Sweden aroused so much interest in former day scientists. As if there was a premonition of the subsequent unhappy fate of Öland, the work of description began 330 years ago, work which is now being continued in *SVERIGES KYRKOR*. Since the description of Öland's churches must be based primarily on such sources, it has been considered necessary to begin the volumes dealing with Öland with a detailed account of these sources.

DIARIES OF
JOURNEYS

J. H. RHEZELIUS (ca. 1600—1666) was trained in archaeology and history by Rector Martin Aschæus. Armed with authorization from the queen, he was sent on his first journey of discovery among the antiquities of Öland and eastern Småland in 1634. The reason why the authorities were interested in Sweden's prehistory was primarily the wish to show the rest of Europe, not least Denmark, that Great Sweden had not only a glorious political past, but also an ancient culture. Sweden had become a leading European power in a very short time, and it was important for this "upstart" country to assert herself culturally.

J. H. RHE-
ZELIUS

Rhezelius' duties varied greatly. Among the prehistoric remains were counted runestones, runestaves (runic calendars), old books of laws and chronicles, remains of ancient literature, old letters and other documents, weapons and ancient coins. Rhezelius also collected economic-geographical, carto-

graphical and botanical data, made notes on tools and implements and "medical matters," collected information about harbours and roads, place-names and folklore.

Rhezelius' diaries of his journey to Öland are in the Royal Library, Stockholm. The diary he made during his travels (figs. 1—7) bears the signature F.c. 5, while the fair copies made later (fig. 9) are signed F.c. 1 to F.c. 4 and F.b. 22.

For practical reasons, the book he took on his journey was a small one, the pages being only about $3\frac{1}{2} \times 8\frac{1}{4}$ inches. But in this cramped space he managed to get an enormous number of sketches and notes (figs. 2—3, 5—6). Every bit of space is covered to save paper. In spite of the small scale, the pictures are full of detail.

When on his travels, he drew in pencil (fig. 4), and when he got home he filled in the lines with ink and completed the notes. He drew church after church, churchyard walls, lich gates and bell towers. Joints in the masonry, the shapes of doorways and windows are shown clearly; even the roofing material — different kinds of shingles and pantiles — can be studied in the sketches. The construction of bell towers and lich gates can also be seen clearly. He sketched and described runestones and gravestones and their inscriptions, made drawings of ancient fortresses, cromlechs and other prehistoric remains, noted traditions about them and re-erected or moved runestones that had been removed from their original sites. In so far as he sketched or described wall-paintings, it was due to interest in personal history. In passing, he mentioned medieval sculptures, fonts and other furnishings.

Rhezelius was a versatile scientist, and his reports are usually reliable and frequently used nowadays. He never published his material himself, but copies of parts of it were circulated. One of these copies was made by Rhezelius for his teacher, Aschanæus (F.b. 22). Abraham Ahlqvist (p. 77) had another made in 1821 (F. c. 3a, in the Royal Library, Stockholm). Ahlqvist was the first to publish parts of Rhezelius' collections, almost 200 years after they were made.

Rhezelius performed his task so well in 1634 that he was appointed "antiquarian and historian". A few years of travelling took him to Uppland (see SVERIGES KYRKOR, Uppland, Vols. II, III and V) and Hälsingland.

"ENQUIRIES
INTO AN-
TIQUITIES"
JOHAN
HADORPH

After Rhezelius' journeys, antiquarian discovery was discontinued until the end of the 1660's. The Custodian of Ancient Monuments, Laurentius Bureus, had begun an inventory, the so-called "ENQUIRIES INTO ANTIQUITIES", but he died in 1665. His successor, JOHAN HADORPH (1630—1693), one of the leading Swedish antiquarians, completed Bureus' work. From and including 1667 much material was collected, with the help of clergymen, from all parts of the country. (The material dealing with Öland is included in volume F V 1 of the documents from the chapter of Kalmar Cathedral, Vadstena County Archives; a copy with the signature F.I. 9:4 is in the Royal Library, Stockholm.)

One feature of the "Enquiries" is that churches in use were not regarded as ancient monuments, however old they happened to be. For that reason they are seldom mentioned, and the same is true of gravestones; inscriptions on the latter were nearly always called "runic inscriptions", whether they were genuine runestones or medieval so-called "monkstones". Chapel ruins, monoliths and stone crosses, on the other hand, were described as "antique". Most emphasis in the "Enquiries" is laid on the purely archaeological inventory, but also monuments from the war of 1611—1613 are mentioned (earthworks and fortresses), as done earlier by Rhezelius.

PETRUS
TÖRNEWALL

Starting from the "Enquiries", Hadorph, accompanied by several different artists, made journeys of discovery over great parts of Sweden from 1669 onwards. He went to Öland with a draughtsman named PETRUS TÖRNEWALL (ca. 1650—1706) in the autumn of 1673. It is quite feasible that they took Rhezelius' diary with them. Hadorph's own diary is a small volume, now in the University Library, Uppsala, signed S. 30, while Törnewall's drawings are in two volumes, F.m. 46 in the Royal Library, Stockholm, and S. 74 in the University Library, Uppsala.

Hadorph made brief, but important, notes on only twelve of thirty-three parish churches of Öland. It was probably illness that prevented him from describing more churches. Of the ten chapels he mentions

only one. In few words, almost as in a modern guide-book, he described the churches, the material of which they were built and their condition; brief descriptions were made of their interiors, vaulting, pillars, and so on, and inventories of furnishings now lost. When murals and textiles are mentioned, it is usually on account of their personal associations that they are named and sketched (fig. 11). Cf. Rhezelius. The same interest in personal history was manifested when the antiquarians saw medieval gravestones. Hadorph was usually satisfied to refer to his companion's drawings (fig. 10), but added a brief note or two about the construction and condition. On one occasion he even made a detailed genealogical commentary. As a rule, Hadorph and Törnwall described the same gravestones as Rhezelius had described about thirty years earlier.

Törnwall's drawings are valuable complements to Hadorph's notes. He drew all the thirty-three parish churches, some murals (fig. 11) and some coats-of-arms on an altar frontal (fig. 11). The drawings are all fair copies. The original sketches have disappeared, unfortunately. The drawings were made with a sharp pencil and ruler. Help lines can be discerned here and there. The contours were then drawn in ink, which has turned brown. The shading is in both water-colour and pencil. Walls and gravestones were given a bluish-gray wash, roofs and shaded parts were toned down in dark grayish-black or grayish brown. Red, yellow and bluish-green water-colour and oleum white were also used in the coats-of-arms. The finely-drawn gable ornaments were drawn with a sharp pencil.

The churches (fig. 8) were drawn from the south to a scale of about 1:286 (1 inch = 12 ells). In the following they are reproduced in the actual size of the originals, except fig. 8, which is slightly reduced. The scale is valid only for the horizontal linear measures *as a whole*, not for parts thereof; nor are heights given exactly, but seem to have been measured by eye. The most serious drawback, however, is Törnwall's lack of interest in details. He often mixed up round and pointed arches, doorways and windows which are known to have been round were given Gothic shapes and vice versa. Straight-headed, round-headed and pointed arches alternate without equivalents in reality. Even the number of openings is sometimes wrong. Neither the treatment of the fronts nor the material of the roofs can be recognized in the drawings. Törnwall's pictures of churches are therefore of limited value as sources; they give only the general features, but are useless for the study of details.

When concerned with gravestones, the artist became more positive in his judgements. The gravestones are drawn to scale 1: 20 (fig. 10), and are reproduced on the same scale in the following. A large number of gravestones disappeared when the churches were rebuilt or demolished during the nineteenth century, but those remaining show that Törnwall was more faithful when he drew gravestones than when he drew churches.

Hadorph's notes and Törnwall's drawings together form a very important source.

The famous natural scientist, CARL LINNÆUS (1707—1778), made a journey to Öland and Gotland in 1741. His account of his journey was published in 1745. On this journey he was most interested in natural history and economics, but in addition his work contains many important historical and cultural data. He also mentioned some churches. His opinion of the churches of Öland has become classical. "Alböke Church was like the other Öland churches, which are mostly as simple as the Gotland churches are splendid." One single church on Öland aroused his interest so much that he both described it in detail and made a sketch of the plan (fig. 12), namely the fortified church of Smedby, destroyed completely in 1852. Thanks to Rhezelius and Linnæus, our knowledge of this church is rather good.

PETRUS FRIGELIUS (1708—1791), who taught mathematics at Kalmar Grammar school (on the mainland opposite Öland) in the middle of the eighteenth century, spent part of his summer vacations travelling on Öland and in eastern Småland, where, for his own amusement, he made drawings of the churches (figs. 13, 14, 24), with their churchyard walls, bell towers, lich gates, graves, sundials and storehouses. The drawings were made on the spot in pencil, and the contours were later filled out with ink. On Öland, he drew two-thirds of the churches, that is, all those in the south and central parts of the island. His drawings are rather naïve, but very detailed and reliable. Joints and recesses in the masonry

CARL
LINNÆUS

PETRUS
FRIGELIUS

are carefully indicated (fig. 24). He was also the first to draw the north fronts, which is now of inestimable value. Previously unknown north doorways and windows were thus made known to research workers, as were vestries and other additions. Inscriptions on communion ware, bells, gravestones, chandeliers, and other articles, and on vaulting and walls are also given. He was extremely interested in personal history, and collected very important information from the church archives and other sources for a history of the diocese, published later by N. I. Löfgren (below) and Abraham Ahlqvist (p. 77). Frigelius' valuable collections are now in the library of the Kalmar Grammar School.

CARL GUSTAF HILFELING CARL GUSTAF HILFELING (1740—1823) was a drawer of antiques, active in both Sweden and Denmark. In 1788—1801 his journeys were paid by the well-known historian and courtier Pehr Tham of Dagsnäs. Hilfeling made, among other journeys, four trips to Gotland by way of Öland. Then he visited many churches in north and central Öland, drew some of them (figs. 16, 18), and gave valuable descriptions of them; Böda Church, for example, was completely rebuilt only a few years after his visit. He described medieval triptychs and other furnishings, now lost, and drew some of them, e.g. the gravestone in fig. 17. He made a detailed description of a stoup enclosed in a pillar in Högby Church, not mentioned in any other source.

Some of Hilfeling's diaries are in the Royal Library, Stockholm, signatures F.m. 57: 1—13 (fig. 17), and others are in the Royal Library, Copenhagen, signed Ny kongel. saml. 409 (fig. 18). There are also a few of his drawings in the Antiquarian-Topographical Archives, Stockholm (fig. 16).

NILS ISAK LÖFGREN Prior to the nineteenth century, most of the Öland churches had retained their medieval character. The drawings and descriptions made by seventeenth and eighteenth century visitors give us a rough picture of the medieval situation, too.

The increase in population that took place in the nineteenth century and the earlier neglect of the maintenance of the churches, as well as the new tastes in architecture during the revolutionary period of the history of Europe combined to start the great rebuilding craze, so fateful for medieval churches, which hit Öland in the nineteenth century. During a few decades, nine medieval churches disappeared completely, and of thirteen others only the west towers are preserved (often altered). The remaining churches were rebuilt more or less drastically so that in the nineteenth century there were on the whole of Öland only seven of the former thirty-three churches left, and a total of twenty medieval towers. From this phase, too, valuable pictures and descriptions exist.

NILS ISAK LÖFGREN'S life (1797—1881) coincided almost exactly with this period of building. Löfgren was a clergyman, at first on Öland, later in Småland. Very early in life he became interested in the ancient history of Sweden, and began collecting data on Öland's history. Thanks to his clear drawings of the exteriors of churches (fig. 19), we can now follow, step by step, the alterations made. By making detailed notes, careful measurements of plans (fig. 19), drawings of interiors (figs. 20—22), and in some cases sections (fig. 25), he saved for posterity a large and important material on the churches of Öland. It seems strange that he should have played a not unimportant role in the demolition of the churches, for he drew quite a number of the plans for proposed rebuilding. It seems incredible to us that Löfgren, and Ahlqvist, too (p. 77), who together have meant so much for the study of old Öland, should have contributed actively to the destruction of such a church as Runsten (figs. 19, 20), which was replaced by a completely new and rather uninteresting building.

Löfgren drew the exteriors of all the churches on Öland, all of them from the south, and about one-third of them from the north, too (fig. 19), thereby complementing to a certain extent Frigelius' series of north fronts. If Linnæus' plan (fig. 12) and a few measurements made by surveyors, builders or others are excepted, Löfgren was the first to make measurements of the plans of the churches (fig. 19). He was also the first to draw interiors (figs. 20—22); this refers to about half of the churches. He also drew sections of Gårdbý and Sandby churches (fig. 25).

Löfgren's measurements were not made always on the same scale, but he always indicated the scale used, besides which a large number of detail measurements were often made (fig. 19). They are usually very small.

The technique used was always the same. The smallest sketches were made in ink only, the others in pencil and ink; they were then tinted in india ink and water-colour in pale shades. The miniature-like sketches appear to best advantage when enlarged (figs. 20—22), like Rhezelius' pictures. The text accompanying the pictures consists mainly of brief, general descriptions.

The collections deal primarily with the architecture of the churches, to a smaller extent also with murals and furnishings. Most information about the furnishings is given in the small interior pictures (figs. 20—22), which are so rich in detail that they frequently make written descriptions superfluous.

Löfgren also complemented his material as churches were rebuilt or replaced by new ones. He studied public and private archives, and corresponded with people whom he thought might be able to supply information. He copied Frigelius' sketches, e.g. fig. 14, which was damaged after Löfgren's copy (fig. 15) had been made. He was many years before his time as a research worker, for he went direct to the original sources.

Löfgren's collections are distributed among several institutions. The largest collection is in the Antiquarian-Topographical Archives, Stockholm; others are in Ahlqvist's collections in the University Library, Uppsala (sign. S. 84 — S. 90), the County Archives, Vadstena (volumes Gårdby K I: 1 and Sandby K I: 1), the Royal Library, Stockholm (F.m. 55) and in the Mandelgren Collection in the Art Historical Institute, University of Lund. The proposals for rebuilding and the measurements made by Löfgren of some Öland churches in connection with these rebuildings are divided between the National Record Office and the archives of the National Board of Building and Planning, both in Stockholm.

Löfgren's friend, Dean ABRAHAM AHLQVIST (1794—1844), has become much more famous, chiefly on account of his pioneering work, *Ölands historia och beskrifning* (History and Description of Öland), 1822—1827. But without Löfgren's contribution, this topographical work could never have been completed. The two friends collaborated until Ahlqvist's death. After 1827 they were engaged mainly on the so-called Kalmar Diocese Pastoral Recollections, on which several people, among them Frigelius (p. 76), had been working, and which was finally published, after much trouble, between 1836 and 1841.

ABRAHAM
AHLQVIST

During his journeys on Öland, Ahlqvist sketched the churches (fig. 26), measured and drew grave-stones and stone crosses, etc. The drawings were made in ink or pencil, badly executed, but rich in detail and usually quite large. He drew some north and east fronts (fig. 26) not drawn previously.

Ahlqvist's strength was primarily in his studies of archives, while Löfgren performed successful field work and made excellent sketches. Thus the two friends made a splendid research team.

Most of Ahlqvist's collections are in the University Library, Uppsala, in the collection bearing his name, with the signatures S. 84—S. 90. They contain his own notes, excerpts and drawings (fig. 26), and collections made by others, chiefly Löfgren. There are some of Ahlqvist's manuscripts in the Antiquarian-Topographical Archives, Stockholm, and in the County Archives, Vadstena (in the latter is *Runstens minnesbok*, in which he recorded, day by day, the demolition of the medieval church of Runsten and the erection of the present church in 1835).

JOHAN WALLMAN (1792—1853), botanist and historian, was a friend of Löfgren and Ahlqvist, and shared their enthusiasm for Öland's history and culture, although Wallman's main interest was archaeology. His large collections in the Nordic Museum and the Antiquarian-Topographical Archives, both in Stockholm, deal mainly with archaeological material, but are also concerned with churches and ecclesiastical art (fig. 27, 28), not only on Öland, but also in Småland and other provinces. In the collections in the Nordic Museum, there are some rough sketches of churches (exteriors and plans) in north and central Öland, some of them seen from the north (see below, Högby), thereby complementing his predecessors' work.

JOHAN
WALLMAN

Wallman was not really a skilful draughtsman. The proportions are often wrong in his drawings, but individual details are most usually correct. The collections in the Nordic Museum consist of notes on his travels, written in ink, and sketches in pencil and ink. The medieval sculpture of St. Martin (fig. 27), which disappeared with many other objects, probably when the church was demolished in 1857, is unknown except for Wallman's sketch reproduced here.

Wallman is best known as a collector of folk-songs, games and legends. His other work has not been sufficiently appreciated. The research workers who have hitherto studied the ecclesiastical art of Öland make no mention of Wallman, and Henrik Schück, who wrote about Wallman in his great work on the history of the Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities (Vol. VIII, pp. 195), is far too critical of his work as an antiquarian.

N. M. MAN-
DELGREN

NILS MÅNSSON MANDELGREN (1813—1899), draughtsman, lithographer, student of cultural and art history, made very large collections during his long life, and they constitute an important and generally reliable source of information. He spent nearly all his life travelling in and outside Sweden. His diaries of journeys on Öland in 1848 are in the Antiquarian-Topographical Archives, Stockholm, while the drawings belonging to them are at Lund in the Mandelgren Collection (Art Historical Institute, University of Lund). This collection contains no fewer than about 40,000 pictures and an extensive material of travel notes, excerpts, cuttings, etc., most of them made by Mandelgren himself. He did not always give the origins of information taken from other sources, and he also found it difficult to remember the names of persons and places.

Mandelgren had ambitious plans for the publication of a collection of engravings illustrating the cultural history of Sweden, of which only a small part could be realized. He arranged his material at Lund according to an extremely complicated and abstruse system, which has made it very difficult to use. He printed a catalogue, it is true, (1889), and explained the principles of his collections, but no topographical index was appended. A necessary supplement was therefore made in 1952 by RUNE NORBERG, with a topographically arranged card index (in the Antiquarian-Topographical Archives, Stockholm).

Of the greatest interest are Mandelgren's sketches and descriptions, made on the spot; e.g. Alböke Church (figs. 29, 31, 32, 34). The fair copies made later for his *Atlas till Sveriges odlingshistoria, Afdeln. XI*, (1883) must be regarded critically. In the specimen reproduced here (fig. 30), the sketch and the finished picture seem to coincide, but in others, Persnäs Church, for example, there are important differences between the sketch and the final picture.

Thus it is chiefly by his sketches that Mandelgren has made really important and reliable contributions to the history of the churches. He was also interested in the furnishings. A medieval wooden sculpture of St. Olof (fig. 33) could be shown by the help of Mandelgren's sketches to have come originally from Källa Church, for he sketched the figure when visiting the church in 1848 (fig. 32). When Mandelgren visited Persnäs Church in 1848, he found there a masonry altar, a lectern (fig. 34) and vault paintings (fig. 31). All these have disappeared.

H. A. R.
SIDÉN

One of the many people who corresponded with Mandelgren was H. A. R. SIDÉN (1825—1899), a lighthouse keeper at Borgholm, and an enthusiastic amateur archaeologist in his spare time. He drew and described the prehistoric remains of Öland, and was eventually given an annual grant by the Academy. Sidén measured, drew and described fixed prehistoric remains and ecclesiastical monuments on Öland (figs. 35, 36) and in east Småland during the 1860's to the 1880's. The drawings, which are rather large in size, are executed in india ink and water-colour on heavy drawing paper. The scale is always given, and a descriptive text appended. Most of his work is in the Antiquarian-Topographical Archives, Stockholm. From the end of 1873 he made duplicate fair copies of his sketches, one of which he presented to the County Museum, Kalmar; the other is in Stockholm.

ERIC
IHRFORS

ERIC IHRFORS (1846—1929) was a self-taught research worker, who wandered through large parts of south and central Sweden in order to collect data on old ecclesiastical art. The result of his work is a

large series of elegant volumes in the Antiquarian-Topographical Archives, written in Latin and beautifully illustrated. But Ihrfors had little to say about the earliest history of churches, for his collections were made *after* the old churches had been demolished. His excerpts from archives and chronological tables are of greater value. The most important contribution Ihrfors made as far as Öland was concerned referred to grave monuments. During the relatively short time that has elapsed since Ihrfors visited Öland (1890—1892), many gravestones have become difficult or impossible to decipher owing to wear and the action of weather.

Maps comprise another group of sources. They are kept at the Royal Military Records Office and the National Land Survey Board, both in Stockholm. They will be cited and reproduced in the following, in so far as they can throw light on the history of the churches, as has been done and is being done in other volumes of *SVERIGES KYRKOR*.

MAPS

On the oldest maps, churches are sometimes marked by actual pictures of the churches, sometimes by symbols. The extent of churchyards, the entrance and storehouses are some important pieces of information provided by the maps. Only one map is reproduced here, from the Royal Military Records Office, Sign. Litt. V: 26. It was intended as a chart for shipping along the east coast of Öland. The churches were therefore not only depicted, but also described briefly (fig. 37). The map is undated and unsigned, but can, with the help of the history of some of the churches, be dated to the years 1770—1774.

Thus it is with the help of very different sources that we will endeavour to throw light on the very complicated history of the churches of Öland. This survey makes no claims to completeness, the aim has been to scrutinize the various sources and assess their reliability.

Tabell 1

GENOMGRIPANDE FÖRÄNDRINGAR AV ÖLANDS MEDELTIDA KYRKOR UNDER 1700- OCH 1800-TALEN

- 1728** *Torslunda* västtorn raseras, ny västgavel.
Högby får strävpelare i norr.
- 1731** *Sandby*: västra tornbågspelaren tagas bort.
- 1744** *Smedby*: västra tornbågspelaren tagas bort.
- 1746** *Kastlösa* sakristia bygges.
- 1751** *Segerstads* valv raseras, utvidgning mot väster.
- 1758** *Gräsgårds* västtorn får lanternin.
- 1759** *Kastlösa* fönster förstoras.
Vickleby sakristia bygges.
- 1759—1761** *Källa* västtorn bygges om, ny sakristia.
- 1763** *N. Möckleby*: triumfbågen vidgas.
Ventlinge: långhusets sydportal muras igen.
- 1764** *Segerstads* sakristia bygges.
- 1769** *Hullerstads* sakristia bygges.
- 1772** *S. Möckleby* nordportal muras igen.
- 1773** *Smedby* västtorn störtar ned och anställer stor förödelse i kyrkan.
Ås utvidgas mot väster, fönstren förstoras m. m.
- 1774—1775** *Smedby*: fönstren vidgas, plant trätak över långhuset m. m.
- 1776** *Torslunda*: genomgripande ombyggnad av kyrkorummet: stenvälven ersätts av trävalv.
Gräsgård: sakristia bygges.
Gårdby: medeltida sakristia ersättes av ny.
- 1778** *Vickleby* absidkor raseras och ersättes av det nuvarande.
- 1782** *Sandby*: långhusets och korets valv raseras, östtornets överdel rives.
- 1784** *Resmo* får stora, nygotiska fönster.
- 1785** *Smedby*: de delvis nedrasade västtornsmurarna jämnas i nivå med långhusets.
Torslunda sakristia bygges.
- 1786** *Persnäs* västtorn bygges om för klockorna.
- 1787** *Högby* västtorn bygges om för klockorna.
- 1792** *Högby* gravkor i söder rives.
- 1794** *Långlöt* utvidgas mot norr. Östtornets valv och överdel raseras.
- 1797—1801** *Högby*: genomgripande ombyggnad. Långhusvalven raseras m. m.
Kastlösa nordportal muras igen.
Löt västtorn får lanternin.
- 1800** *Stenåsa* sakristia bygges.
- 1802** *Böda*: omfattande ombyggnad och utvidgning. Valven över kyrkorummet raseras, liksom de profana övervåningarna.
Räpplinge: utvidgning mot norr och öster, varvid östtornet och norra långhusmuren raseras. Västtornet får lanternin.
- 1803** *Hullerstad*: allt utom västtornet raseras och ersättes av nuvarande kyrka. Tornet får lanternin.
Källa: omfattande ombyggnad. Kyrkorummets valv borttagas m. m.
- 1805** *Köping* raseras helt, utom nederdelen av norra långhusmuren, och ersättes av en ny (delvis riven 1953).
- 1811** *Mörbylånge*: allt utom västtornet raseras och ersättes av nuvarande kyrka. Tornet får lanternin.
- 1812** *Ventlinge* absidkor raseras och ersättes av det nuvarande. Ny sydportal i långhuset m. m.
- 1816** *Kastlösa* absid raseras.

- 1817** *Egby* profana övervåningar raseras m. m. Torn i väster.
Kastlösa västtorn får lanternin.
- 1818** *Vickleby* västtorn får lanternin.
- 1819** *Glömminge* ombygges kraftigt, medeltidskoret raseras m. m. Västtornet får lanternin.
Torslunda västtorn bygges.
- 1820** *Ås* triumfbåge muras igen, koret blir sakristia, predikstolen placeras på altaret, östtornet får lanternin.
- 1822** *Algutsrum*: allt utom västtornet raseras och ersättes av nuvarande kyrka.
Högsrum: allt utom västtornet raseras och ersättes av nuvarande kyrka. Tornet får lanternin.
- 1823** *Gräsgård*: allt utom västtornet raseras och ersättes av nuvarande kyrka.
- 1824** *N. Möckleby*: allt utom västtornet raseras och ersättes av nuvarande kyrka. Tornet får lanternin.
- 1825** *Ventlinge* västtorn får lanternin.
- 1826** *Resmo*: östtornets överdel rives, ombyggnad av yttertaket. Västtornet får lanternin.
Högby västtorn får lanternin.
- 1828** *Föra*: allt utom västtornet raseras och ersättes av nuvarande kyrka. Tornet får lanternin.
- 1832** *Vickleby* fönster vidgas, ny sydportal i långhuset, korportalen muras igen.
- 1835** *Runsten* raseras helt och ersättes av nuvarande kyrka.
- 1839** *Segerstad* raseras helt och ersättes av nuvarande kyrka.
- 1841** *Gårdby* raseras helt och ersättes av nuvarande kyrka.
Stenåsa raseras helt och ersättes av nuvarande kyrka.
- 1842** *Löt*: allt utom västtornet raseras och ersättes av nuvarande kyrka.
- 1845** *Gärdslösa* västtorn får lanternin.
- 1848** *Bredsätra*: allt utom västtornet raseras och ersättes av nuvarande kyrka. Tornet får lanternin.
Kastlösa västtorn förses med flera bjälklag.
- 1850—1851** *S. Möckleby*: allt utom västtornet raseras och ersättes av nuvarande kyrka. Tornet får lanternin.
- 1852** *Glömminge* sydportal ersättes av en ny m. m.
Smedby raseras helt och ersättes av nuvarande kyrka.
- 1855** *Kastlösa* raseras helt och ersättes av nuvarande kyrka.
- 1857** *Persnäs*: allt utom västtornet raseras och ersättes av nuvarande kyrka.
- 1859** *Sandby* raseras helt och ersättes av nuvarande kyrka.
- 1862** *Alböke* raseras helt och ersättes av nuvarande kyrka.
- 1864** *Algutsrum*: västtornet raseras och ersättes av det nuvarande.
- 1870—1871** *Högby*: allt utom västtornet raseras och ersättes av nuvarande kyrka.
- 1873—1875** *Gärdslösa*: ombyggnad, normalisering av fönster, igenmurning av norra korsarmens portal m. m.
- 1880** *Ventlinge*: vapenhus bygges i söder.
- 1881** *Torslunda*: nytt brädvalv över kyrkorummets.
- 1884** *Gräsgård*: västtornet bygges om i »romansk» stil, dess valv raseras.
- 1888** *Källa* blir ödekyrka, sedan en ny kyrka uppförts i byn Vi.
- 1891** *Resmo* fönster förlängas nedåt. Långhusets nord- och sydportaler igenmuras, ny sydportal.

Tabell 2

ÖLANDS KYRKOR MELLAN MEDELTIDENS SLUT OCH 1700-TALETS SLUT

Inga större förändringar av kyrkorna skedde under senmedeltiden. Fönster förstora-
des, vapenhus tillbyggdes i söder, sakristior i norr. Först under 1700-talet började mer
genomgripande ombyggnader.

<p>TRIUMF- OCH TORN- BÅGAR BREDDAS M. M.</p>	<p>1731 <i>Sandby</i> västra tornbåge 1744 <i>Smedby</i> tornbåge 1763 <i>N. Möckleby</i> triumfbåge 1802 <i>Böda</i>: norra korsarmen och norra sakristian förenas med varandra och med kyrkorummet (dess triumfbåge hade vidgats 1654). Valv o. profanvån. raseras</p>
<p>VALV RASERAS</p>	<p>1751 <i>Segerstad</i>, i samband med långhusets förlängning 1759 <i>Källa</i>, tornets bottenvåning bygges om 1774 <i>Ås</i>, i samband med långhusets förlängning 1776 <i>Torslunda</i>, i samband med genomgripande ombyggnad 1778 <i>Vickleby</i> i samband med det nya korets tillkomst 1782 <i>Sandby</i> 1794 <i>Långlöt</i> i samband med breddning av kyrkan 1797—1801 <i>Högby</i> långhusvalv raseras</p>
<p>TORN RASERAS</p>	<p>1728 <i>Torslunda</i> västtorn 1776 <i>Torslunda</i> östtorn (se ovan) 1782 <i>Sandby</i> östtornets överdel</p>

1800-TALET, DE STORA FÖRÄNDRINGARNAS SEKEL

ALLT UTOM VÄSTTORNEN RASERAS	ALLT RASERAS
<p>1802 <i>Räpplinge</i> (delar av långhuset bevarade)</p> <p>1803 <i>Hulterstad</i></p> <p>1811 <i>Mörbylånga</i></p> <p>1822 <i>Algutsrum</i> <i>Högsrum</i></p> <p>1823 <i>Gräsgård</i></p> <p>1824 <i>N. Möckleby</i></p> <p>1828 <i>Föra</i></p> <p>1842 <i>Löt</i></p> <p>1848 <i>Bredsåtra</i></p> <p>1850—1851 <i>S. Möckleby</i></p> <p>1857 <i>Persnäs</i></p> <p>1870—1871 <i>Högby</i></p>	<p>1805 <i>Köping</i> (utom nederdelen av norra långhusmuren)</p> <p>1835 <i>Runsten</i></p> <p>1839 <i>Segerstad</i></p> <p>1841 <i>Gårdby</i> <i>Stenåsa</i></p> <p>1852 <i>Smedby</i></p> <p>1855 <i>Kastlösa</i></p> <p>1859 <i>Sandby</i></p> <p>1862 <i>Alböke</i></p>

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

BSt, K-byråns arkiv: Glömminge, 2 bl. osign. o. odat. ritn. av N. I. Löfgren (1818?).

Stenåsa, 2 bl., uppm. o. försl. t. ombyggnad, osign. o. odat., av N. I. Löfgren (1828?).

KB: F.b. 22, se Rhezelius.

F.c. 1, F.c. 2/3, F.c. 3a, F.c. 4 samt F.c. 5, se Rhezelius.

F.l. 9:4, se Rannsakingar.

F.m. 46, se Törnewall.

F.m. 55, se Löfgren.

F.m. 57, se Hilffeling.

HANDL. RÖR. ANT. KOLL. O. ANT. ARK. 5. Kataloger 8, 9. Ms, sign. U 92.

HILFFELING, CARL GUSTAF, Resedagböcker, sign. F.m. 57:1—13.

LÖFGREN, NILS ISAK, »Gothländska, Öländska och Småländska kyrkor», teckningar av kyrkor, utförda i ett interfolierat exemplar av Tunelds geografi, ur vilken de sedermera uttagits och nu ingå i ms med signum F.m. 55.

RANNSAKNINGAR OM ANTIQVITETERNA, Avskrift av originalhandl. i VaLA, utförd av Lars Bonde. Ms med signum F.l. 9: 4.

RHEZELIUS, JONAS HAQUINI, »Collectanea Antiquitatum in Ölandia et Smalandia 1634. Thet Ähr Åthskillige Böckers, Stadgars, Statuters, Recessers och Brefs Memorial, Skriffters och Handlingars Annotation Anno 1634 Aff J. H. R[hezelio]». Ms med signum F.c. 1 (renritningar ur F.c. 5).

DENS., Ms med signum F.c. 2/3 utgöres av flera delar, vilka tidigare uppdelats på flera volymer, men numera äro inbundna i en enda:

s. 1—75: »Monumenta Runica in Ölandia Comitatu Regni Sveciae Gothiaque, eller Ölandz forna sköna och märkelige Runors och Runstenars Investigation, beskrifning och afritningar, medh the gambles Arfgriffter, Jordeheugar, röser, kröser och namnkunige kumbel, Effter Höghe och nådigste Öfwerhetens befaldning, fullmacht och Instruction underdånighen effterkomit Aff Jona Haquini Rhezelio 1634».

s. 77—115: »Propugnacula Ölandica, Thet är Ellfua fordomdagz brukelige Märkeligha och wälbefäste Borgars och Landwärns affrijtning och beskrifning På thet sköna Swea, Götha och Wändes Ölandh i Östersiön Aff J.H.R[hezelio] Anno 1634, hwarjemte några andra Öländska monumenter och Stensätningar».

s. 121—171: »Ornamenta Ölandica eller Ölandz grafstenars afritning i landskyrckorna och Kyrckegårdarna, stylo Antiqvo Romano (:Munck-styl:) är Liber Secundus til föregående wärck».

s. 173— : »Tvmbae Nobilium Thet är Förnemblige Herrers, Ädle mäns, Frugers och Jungfrurs Adlighe begrafninger. I Callmare stadh och däss Lähn och theras Monumenta. Affrytadhe Anno 1634».

F.c. 3a är en avskrift av F.c. 2/3, utförd 1821 för Abraham Ahlqvists räkning av I. G. WAHLBOM och I. JOHANSSON.

DENS., »Collectaneum Monetale in Ölandia et Smalandia. Thet är Gammalt myntz ihopsankande af sine dolde rum, medh sine warelser, som dheth här afrijtadhe äre. Aff J.H. R[hezelio] Anno 1634». Ms sign. F.c. 4.

DENS., »Tabvla de Clypeis Aliqvot illust. virorum et Dominorum, in Ölandia et Smalandia. Thet är Vapnebok och Afrijtningar, af Vpsatte Vapner i kyrkiorne där dhe hafua funnitz som fölier. Aff J.H. R[hezelio]». Ms med signum F.c. 4 a.

DENS., »Monumenta Runica in Ölandia Comitatu Regni Sveciae Gothiaequae Eller Ölandz forna sköna och märkeligha Runors och Runstenars Investigation beskrifning och Affrijtningar, Medh the gamblas Arfgriffter, Jordeheugar, röser, kröser och Nampn kunige kumbel . . . Effter Höga och nådigaste Öfwerhetens Instruction . . . efterkomit Aff J.H. Rhezelio Anno 1634 Item Propugnacula Öland^{ca} Thet är 11. Fordomdagz brukelige märkelighe och wälfefäste Borgars och landwärens afrijtning och beskrifning på thet sköna Svea och götha och wendes Ölandh i Östers. af I. H. R[hezelio]». Ms med signum F.c. 5.

TÖRNEWALL, PETRUS, Avritningar av kyrkor och gravstenar på Öland, osign. o. odat., utförda 1673 av Petrus Törnewall. Ingår i ms med signum F.m. 46: »G. D. Nescher, Åtskilliga Afritade Kyrkor samt Grafstenar uppå Öland».

KrA, *Sjökarteverkets arkiv*, Karta över Öland, sign. Litt. V: 26.

LSt: Karta över Öland 1683.

NordM: WALLMAN, JOHAN, Samlingar I—VI. I vol. II ingå Öland 1—3, bl.a. med koncept till Wallman, Suppl. (se VHAA, ATA). Även övriga volymer innehålla bl. a. öländskt material.

RA, BIOGRAPHICA, Törnewall.

ED KONSELJHANDL.: 1841 4/6, Gårdby, 2 osign. ritn. (uppm. o. försl. t. nybyggn.) av N.I. Löfgren 1840.

1849 23/1 Smedby, 2 ritn. 29/9 1848 (uppm. o. försl. t. nybyggn.) av N.I. Löfgren.

1849 23/1 S. Möckleby, 2 ritn. 1848 (uppm. o. försl. t. nybyggn.) av N.I. Löfgren.

1851 17/12, nr 8, Persnäs, 2 ritn., (uppm. o. försl. t. nybyggn.), osign., av N.I. Löfgren 4/6 1850.

ÖIÄ SKR.: 1821 31/12, Gräsgård, 2 osign. ritn. av N.I. Löfgren 1819.

1834 27/10, Runsten, 2 ritn., skiss av gamla kyrkan o. försl. t. nybyggn., osign., av N.I. Löfgren 1832.

1839 16/11, Löt, 2 ritn., uppm. o. försl. t. nybyggn., osign., av N.I. Löfgren.

VHAA, ATA: AHLQVIST, ABRAHAM, Minne efter Adelige Ätten HORNS Stamfader . . . Uppläst i Göthiska Förbundet den 30 October 1824.

ANDERSON, WILLIAM, rapport ang. Vickleby kyrka 4/10 1932.

ANTI KVITETSKOLL. HANDL. X, XI.

BÆHRENDTZ, FABIAN, »Adliga grafvar i Kalmar stifts kyrkor» (utdrag och kopior ur Frigelianska saml., KLB), i: Adelige Grafvar.

HILFELING, CARL GUSTAF, Brev, anteckningar och teckningar.

IHRFORS, ERIC, Oelandia sacra, 1891—1892.

INV. 1829 = en på grund av en kgl. förordning 17/4 1828 företagen inventering av fornminnesmärken i kyrkor och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevos i flera exemplar, varav en serie förvaras i resp. kyrkoarkiv, en serie i ATA. LÖFGREN, NILS ISAK, »Samlingar och Anteckningar till Ölands Historia och Beskrifning . . . Började i Maji månad år 1816. Författaren då på sitt 19de år. Skänkte till Abr. Ahlqvist, Återlemnade till samlaren af Enkefru Prostinnan Ahlqvist den 6 October 1857.»

Löfgren, se även Åhstrand-Löfgren.

MANDELGREN, Nils MÅNSSON, Reseberättelse 1848.

MANDELGRENS SAMLINGAR I LUKI, topografiskt uppställd lappkatalog av Rune Norberg 1952.

SIDÉN, H. A. R., brev till riksantikvarien B. E. Hildebrand 1868—1880 (37 st.).

DENS., Avritningar och beskrivningar av fornminnen och kyrkliga minnesmärken i Kalmar län.

SNABBINV. = En preliminär inventering av de svenska kyrkornas föremålsbestånd av konst- och kulturhistoriskt värde, utförd under åren 1912—1932. Samtliga snabbinventeringslistor förvaras i ATA. Ett ex. har tillställts varje inventerad kyrka samt vederbörande domkap. — På Öland utfördes inventeringen av Anders Billow 1912—1921. Senare tillägg utförda av prästerna.

WALLENSTRÅLE, MARTIN, Brev till Pehr Tham 22/9 1803.

WALLMAN, JOHAN, »Öländska och Gothländska Fornlemningar. Supplement till Hilfelings Dagbok I Häftet 1830».

ÅHSTRAND-LÖFGREN = ett interfolierat exemplar av Petter Åhstrand, Beskrifning öfver Öland, Besynnerligen det Norra Motet eller Fögderiet. Uppsala 1768, med teckningar och anteckningar av Nils Isak Löfgren 1815—1817.

Kalmar

KLB, FRIGELIUS, PETRUS, Samlingar.

LÖFMAN, ANDERS, Samling.

KLM: IHRFORS, ERIC, Anteckningar ur öländska kyrkoböcker.

SIDÉN, H. A. R., Samling av avritningar och beskrivningar av fornminnen och kyrkliga minnesmärken i Kalmar län 1873—.

Linköping

Linköpings stifts- o. landsbibl.: WALLMAN, JOHAN, samlingar.

Lund

LUKI: MANDELGREN, NILS MÅNSSON, Samlingar av teckningar, anteckningar, excerpter m.m.

Uppsala

UUB: AHLQVIST, ABRAHAM, Anteckningar till Ölands historia och beskrifning, vol. I—VII. Ms signerade S. 84—S. 90.

BRAAD, C. H., Ostrogothica literata, handskr. W:609, I, s. 673.

HADORPH, JOHAN, »Reseanteckningar i Sverige och Seland», odat. och osign., trol. 1671—1673. Ms med signum S. 30.

S. 30, se Hadorph.

S. 74, se Törnewall.

TÖRNEWALL, PETRUS. Avritningar av kyrkor och vapen på Öland, osign. o. odat., utförda 1673 av Petrus Törnewall. Ingår i ms med signum S. 74: »S. L. Gahms Archivum Smolandicum Tom. IV», fol. 215—240.

Vadstena

VaLA: F V 1, se Rannsakingar.

Gårdby K I: 1

RANNSAKNINGAR OM ANTIQVITETERNA, materialet från Öland 1667, ms med signum F V 1, Kalmar domkapitel. En avskrift finns i KB.

Runstens minnesbok

Sandby K I: 1

Segerstad K I: 1, s. 115—116.

PB vis., se *Tryckta källor och litteratur*, s. 88.

Köpenhamn

Kongl. Bibl.: HILFELING, CARL GUSTAF, Reseanteckningar, sign. Ny kongel. saml. 409.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

- AHLQVIST, ABRAHAM, Ölands historia och beskrifning, D. 1—2, Calmar 1822—1827.
- DENS., Clerus Calmariensis. Tjenstemän vid Församlingarne och Läroverken uti Kalmar Stift från äldre till närvarande tider. Biografiska Anteckningar efter Prostarne Frigeli, Löfmans och Fornanders Samlingar ordnade, utarbetade samt med tillägg för nyare tider försedde och utgifne af Abraham Ahlqvist, III Häftet, Ordinarie Presterskapet på Öland: Extra-ordinarie Tjenstemän i Stiftet; Befordrade utom Stiftet. Kalmar 1841.
- AHLQVIST, PEHR, Ölands hävdateknare, Kalmar 1947.
- ANDERSSON, THORSTEN, o. ÅBERG, GUSTAF, Mandelgren-utställningen i Höganäs . . . Kullens Hembygdsförenings Årsskrift [Kullabygd] 1937, s. 18—25.
- ANDERSON, WILLIAM, Rester af befäst kyrkogårdsmur vid Alböke å Öland, Kult och Konst 1908, s. 295 ff.
- DENS., Ölands kyrkliga fornminnen och deras vård, Varden 1910, s. 61 ff.
- DENS., Ölands kyrkliga minnesmärken och deras vård, Kult och Konst 1908, s. 129 ff.
- BJÖRCK, STAFFAN, Ölandsforskaren Abraham Ahlqvist, Kalmar Nations skriftserie, årg. XV (1938), Upps. 1939, s. 7 ff.
- BOSTRÖM, RAGNHILD, H. A. R. Sidén — en hängiven forskare och vårdare av Ölands fornminnen. Ölandsbladets julläsning 1965.
- DENS., J. H. Rhezelius' resedagböcker. Några randanmärkningar, i: Konsthistoriska studier tillägnade Sten Karling, Sthlm 1966, s. 59 ff.
- DENS., Källa ödekyrka. Svenska fornminnesplatser nr 37 [2:a uppl.], Sthlm 1964.
- DENS., Petrus Törnwall och Ölands kyrkor. Fornvännen 1959, s. 80 ff.
- DENS., Smedby kyrka. Ölandsbladets julläsning 1964 (22/12 1964).
- BÄCKGREN, KARL, Eric Ihrfors, fornforskare och Franciscussjäl. Föreningen Gamla Vadstena, Småskriftserie nr 6, 1959.
- Clerus, se Ahlqvist (betr. Öland), samt Löfgren (betr. Småland).
- EICHORN, CHRISTOPHER, Art. om C. G. Hilfeling, Nord. Fam.-bok, 2:a uppl. (1909).
- DENS., Art. om N. M. Mandelgren, Nord. Fam.-bok, 2:a uppl. (1912).
- GARDELL, SÖLVE, Gravmonument från Sveriges medeltid I—II, Gbg 1945—1946.
- GUSTAWSSON, KARL ALFRED, Anders Lignell som upptecknare av dalsländska fornminnen, Hembygden 1937.
- GÖDEL, VILHELM, Riksantikvarieämbetet. VHAA handl. nr 41, Sthlm 1930.
- GÖRANSSON, JOHAN, Bautil, det år: Alle Svea ok Götha rikens runstenar ifrån verldenes år 2000 til Christi år 1000 . . . , Sthlm 1750.
- Herdam., se Bror Olsson.
- HILDEBRAND, HANS, Sveriges Medeltid, Kulturhistorisk skildring 1—3, Sthlm 1879—1903; Register 1953.
- HÅKANSSON, GUNNAR, Öländska personminnen bevarade i äldre gravstenar, epitafier och andra kyrkliga föremål, Gbg 1942.
- IDUNA, nr 9 (1822), nr 10 (1824) samt nr 11 (1845).
- KYRKLIG KONST FRÅN ÅTTA SEKEL. Kyrkoskatter från Kalmarbygden och Öland, Nutida religiöst måleri. Utställning å Kalmar konstmuseum 4—11 september 1949, Katalog.
- LILJEGREN, Joh. G., Run-Urkunder, Sthlm 1833.
- LINNEÛS, CARL, Öländska och gothländska resa på riksens högloflige ständers befallning förrättad år 1741 . . . Sthlm & Ups. 1745.

- LÖFGREN, Bo, Släkten Löfgren från Högsby, Sthlm 1925.
- LÖFGREN, NILS ISAK, Clerus Calmariensis. Tjenstemän wid Församlingarne och Lärowerken uti Kalmar stift från äldre tid till närvarande tider. Biografiska Anteckningar, efter Prostarne Friggelli, Löfmans och Fornanders Samlingar ordnade, utarbetade samt med tillägg för nyare tider försedde och utgifne af N. I. Löfgren. I—II Häftena [Småland], Kalmar 1836 resp. 1839.
- MANDELGREN, NILS MÅNSSON, Atlas till Sveriges odlingshistoria, Afdelning XI: Helgedomar, Häft. I—II, Sthlm 1883—1884.
- DENS., Förteckning på de af N. M. Mandelgren samlade studier, teckningar och utkast till Atlas till Sveriges Odlings Historia, som skänkts till Lunds kongl. universitet, Sthlm 1889.
- DENS., Några bidrag till den svenska arkeologiska forskningens historia . . . Historisk interiör, Sthlm 1876.
- OLSSON, BROR, Kalmar stifts herdaminne, 1—4, Kalmar 1947—1951.
- OLSSON, MARTIN, Kalmar slotts historia II, Sthlm/Upps. 1961.
- PETERSSON, SIGURD, Nils Månsson Mandelgren, i: Kullens Hembygdsförenings Årsskrift [Kullabygd] 1928, s. 7—12.
- PETRUS BENEDICTI, Linköpingsbiskopen Petrus Benedictis visitationsbok, utg. av K. H. Johansson (tr. i Lund 1954), Kalmar 1954.
- RASMUSSON, NILS LUDVIG, Myntkunskap och myntsamlande i Sverige före omkring 1640 Numism. Medd. XXVII (1933), s. 126 ff.
- RHEZELIUS, JONAS HAQUINI, se nedan, C. M. Stenbock och Oskar Lundberg.
- SANDBERG, ARNOLD, Linköpings stifts kyrkoarkivalier till och med år 1800, en arkivhistorisk undersökning, akad. avh., Lund 1948.
- SCHWERIN, HANS HUGOLD VON, art. om N. M. Mandelgren i Sv. konstnärslex. I Malmö 1961, s. 78—80.
- SCHÜCK, HENRIK, Illustr. svensk litt.hist. III, Sthlm 1927.
- DENS., Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Dess förhistoria och historia. 1—8, Sthlm 1932—1944.
- DENS., Minne av Johan Hadorph, Svenska akademien handl. nr 43, Sthlm 1933.
- SJÖBORG, NILS HENRIC, Samlingar för Nordens fornälskare, del II, Sthlm 1824.
- STEFFEN, RICHARD, Romanska småkyrkor i Östersjöländerna med särskild hänsyn till svenska förhållanden, Sthlm 1901.
- STENBOCK, C.M., o. LUNDBERG, OSCAR, I. H. Rhezelius, Monumenta uplandica. Resanteckningar från åren 1635, 1636, 1638 och 1641, utg. Ups. 1915—1917 (UFT, bd 7: bil.).
- SVENSK ODLINGS-HISTORIA, ur N. M. Mandelgrens samlingar, Skånska Konstmuseum, katalog (1937).
- SVERIGES RUNINSKRIFTER, utg. av VHAA. Första bandet. Ölands runinskrifter granskade och tolkade af Sven Söderberg och Erik Brate, Sthlm 1900—1906.
- VENNBERG, ERIK, Johan Hadorphs resor: Afritningar Af Kyrkor och Kyrkovapen i Uppland 1676—1685, Sthlm 1917.
- WESTERLUND, J. A., o. SETTERDAHL, J. A., Linköpings stifts herdaminne, I, Link. 1919, s. 317.
- ÅBERG, GUSTAF, N. M. Mandelgren och hans samlingar i Lund. Kullens hemb. f. årsskrift [Kullabygd] 1935, s. 3—19.
- ÅHSTRAND, PETTER, Beskrifning öfwer Öland, Besynnerligen det Norra motet eller Fögderiet, Uppsala 1768.
- ÖLAND, red. av B. Palm, L. Landin o. O. Nordmark, 1—3, Kalmar 1948—1949.
- ÖLANDSBLADET, 28/7 1898, dödsruna över H. A. R. Sidén, osign.

(Forts. från omslagets 2:a sida)

SÖDERMANLAND. (100) Band I, h. 1. *Strängnäs domkyrka, medeltidens byggnadshistoria* (2 vol.).
Pris 50 kr.

- UPPLAND. (7) Band I, h. 1. *Danderyds skeppslag, mellersta delen*. Pris 6:60.
» (29) Band I, h. 2. *Danderyds skeppslag, östra och västra delen*. Pris 13 kr.
» (62) Band I, h. 3. *Värmdö skeppslag*. Pris 16:50.
» (64) Band I, h. 4. *Åkers skeppslag*. Med register till Bd I. Pris 17:50.
» (8) Band II, h. 1. *Häverö och Vaddö skeppslag*. Pris 4:40.
» (50) Band II, h. 2. *Bro och Vätö skeppslag*. Pris 8 kr.
» (58) Band II, h. 3. *Frötuna och Länna skeppslag*. Pris 12 kr.
» (74) Band II, h. 4. *Frösåkers härad, norra delen*. Pris 28 kr.
» (75) Band II, h. 5. *Frösåkers härad, södra delen*. Med register till Bd II. Pris 32 kr.
» (12) Band III, h. 1. *Långhundra härad, norra delen*. Pris 15 kr.
» (67) Band III, h. 2. *Långhundra härad, södra delen*. Pris 12 kr.
» (69) Band III, h. 3. *Näråinghundra härad, västra delen*. Pris 20 kr.
» (70) Band III, h. 4. *Näråinghundra härad, östra delen*. Med register till Bd III. Pris 20 kr.
» (1) Band IV, h. 1. *Erlinghundra härad*. Pris 4:50.
» (11) Band IV, h. 2. *Seminghundra härad*. Med register till Bd IV. Pris 17 kr.
» (71) Band V, h. 1. *Vallentuna härad, östra delen*. Pris 15 kr.
» (72) Band V, h. 2. *Vallentuna härad, västra delen*. Pris 15 kr.
» (78) Band V, h. 3. *Sjuhundra härad, sydvästra delen*. Pris 18 kr.
» (80) Band V, h. 4. *Sjuhundra härad, nordöstra delen*. Pris 18:50.
» (88) Band V, h. 5. *Lyhundra härad, sydvästra delen*. Pris 28:50.

» (73) Band VI, h. 1. *Färentuna härad, västra delen*. Pris 26 kr.
» (77) Band VI, h. 2. *Färentuna härad, mellersta delen*. Pris 20 kr.
» (79) Band VI, h. 3. *Färentuna härad, östra delen*. Pris 17 kr.
» (81) Band VI, h. 4. *Sollentuna härad, södra delen*. Pris 24 kr.
» (82) Band VI, h. 5. *Sollentuna härad, norra delen*. Med register till Bd VI. Pris 24 kr.
» (76) Band VII, h. 1. *Bro härad*. Pris 26 kr.
» (94) Band VII, h. 2. *Håbo härad, södra delen*. Pris 38 kr.
» (98) Band VII, h. 3. *Håbo härad, mellersta delen*. Pris 30 kr.

VÄRMLAND. (18) Band I, h. 1. *Grums härad, norra delen*. Pris 9:50.
» (19) Band I, h. 2. *Grums härad, södra delen*. Pris 6:50.

VÄSTERGÖTLAND. (2) Band I, h. 1. *Källands härad, norra delen*. Pris 5:40.
» (4) Band I, h. 2. *Källands härad, sydöstra delen*. 4:50.
» (15) Band I, h. 3. *Källands härad, sydvästra delen*. I. Pris 10 kr.
» (16) Band I, h. 4. *Källands härad, sydvästra delen*. II. Med register till Bd I.
Pris 10 kr.

ÖLAND. (108) Band I, h. 1. *Inledning. Översikt av de skriftliga källorna*. Pris 20 kr.

ÖSTERGÖTLAND. (13) Band I, h. 1. *Bankekinds härad*. 1. (Askeby, Svinstad). Pris 14 kr.
» (14) Band I, h. 2. *Bankekinds härad*. 2. (Vårdsberg, Örtomta). Pris 13 kr.
» (99) Band I, h. 3. *Bankekinds härad, mellersta delen*. Pris 32 kr.
» (43) Band II, *Vreta klosters kyrka*. Med register till Bd II. Pris 15 kr.

Häfte 1 f. o. m. 11 (avser de inom parentes angivna numren) slutsålda från förlaget.

SVERIGES KYRKOR

utgives och försäljes häftesvis och kan erhållas i bokhandeln eller direkt från

GENERALSTABENS LITOGRAFISKA ANSTALTS FÖRLAG

Vasagatan 16, Stockholm I

Tel. 22 95 00, 08/22 95 40

SVERIGES KYRKOR

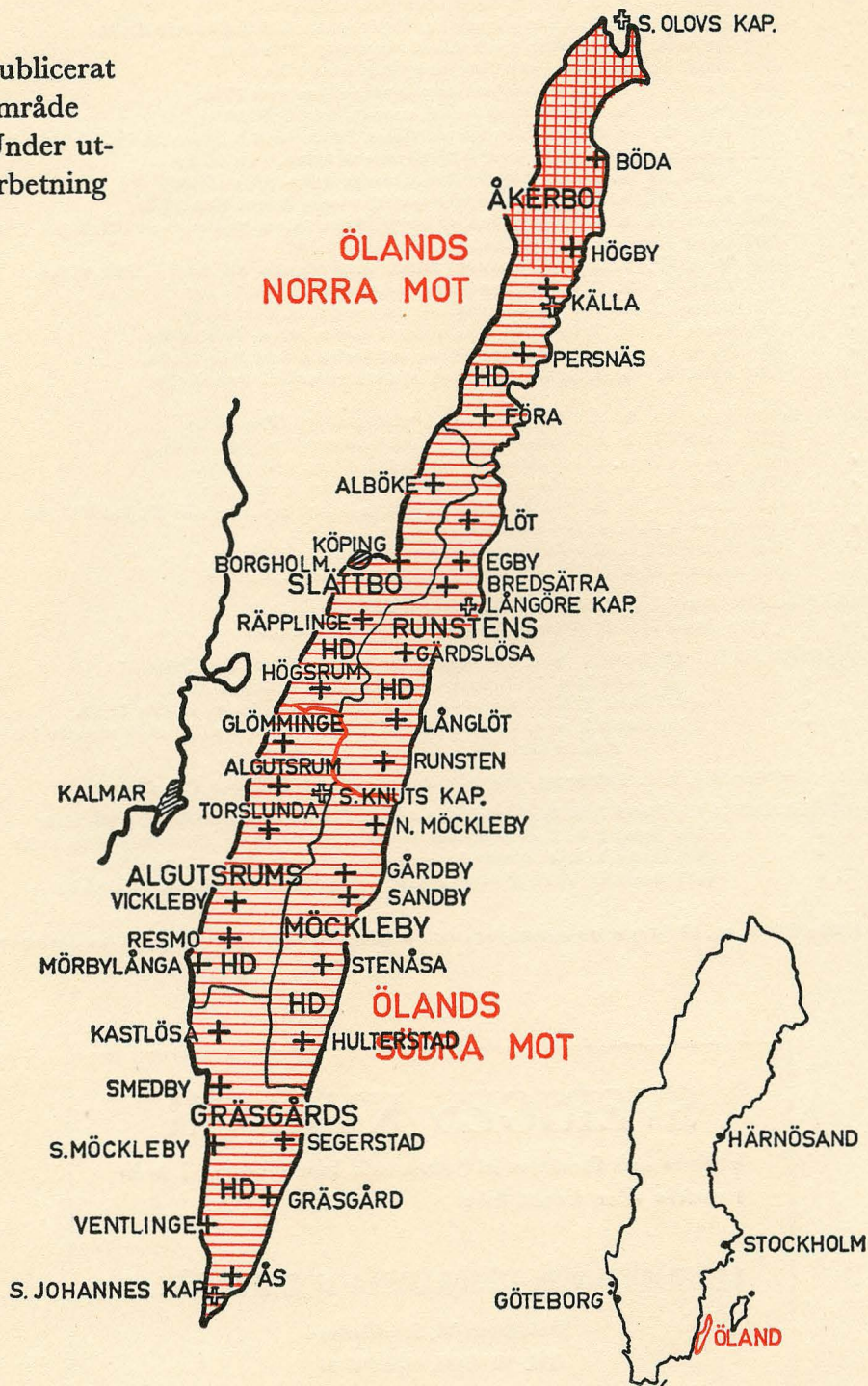
ÖLAND

Publicerat område

Under utarbetning

BAND I. HÄFTE 1.

SVERIGES KYRKOR

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

*På uppdrag av Kgl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
utgivet av Sigurd Curman och Armin Tuulse*

Arbetet avser att giva i enhetlig form utförda, rikt illustrerade vetenskapliga beskrivningar över Sveriges kyrkliga konst- och kulturminnen, sådana dessa bevarats i våra kyrkobyggnader och deras inventarier. Dessa landets rikaste konst- och kulturhistoriska skattkammare äro ännu alltför litet kända. Verket SVERIGES KYRKOR vill i lättillgänglig form göra dessa skatter bekanta för allmänheten, som i denna publikation skall finna ett underbart rikt, intressant och mångsidigt material framlagt i vetenskapligt vederhäftiga beskrivningar och i ett rikt och vackert avbildningsmaterial.

SVERIGES KYRKOR

utgives och försäljes häftesvis och kan erhållas i bokhandeln
eller direkt från

GENERALSTABENS LITOGRAFISKA ANSTALTS FÖRLAG

VASAGATAN 16, STOCKHOLM 16
Tel. 22 95 00, 08/22 95 40

Pris 20: —